

MC
110.028

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
187. SZÁM KIADVÁNYAI 187. SZÁM

IGEKÖTŐRENDSZERÜNK TÖRTÉNETÉBŐL

ÍRTA:

D. MÁTAI MÁRIA

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST
1989

Különlenyomat a Magyar Nyelv LXXXV. évfolyamának 1. és 2. számából

ISBN 963 7501 98 3

ISBN 963—7501 42 8 **Törölve**

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990., Nyomdai táskaszám: 19 019

Felelős szerkesztő: Tiba Judit
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 3,85 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0133—218 X

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
187. SZÁM KIADVÁNYAI 187. SZÁM

IGEKÖTŐRENDSZERÜNK TÖRTÉNETÉBŐL

ÍRTA:
D. MÁTAI MÁRIA

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST
1989

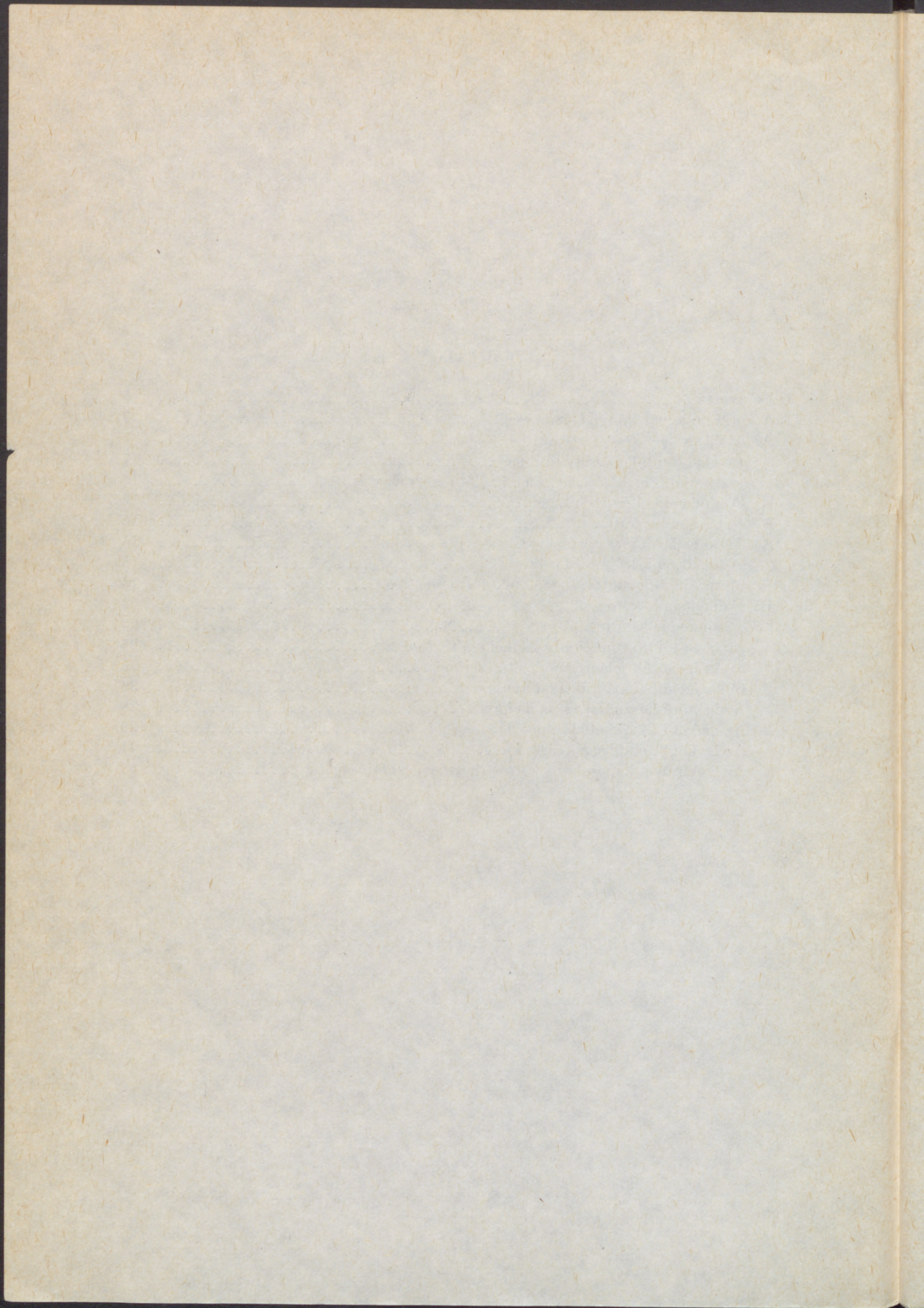
MC 110.028

1990

TARTALOM

I. Bevezetés	5
II. A korai ómagyar kor és előzményei	7
A) Alaki és keletkezéstörténeti kérdések	7
a) Igekötőink legkorábbi rétege	7
b) Az újabb igekötők, illetőleg igekötő-előzmények	10
B) Funkcionális kérdések	12
III. A kései ómagyar kor	15
A) Alaki és keletkezéstörténeti kérdések	15
a) Igekötőink legkorábbi rétege	15
b) Az újabb igekötők és igekötő-előzmények	16
B) Funkcionális kérdések	23
Általános jellegű megjegyzések	23
Az igekötők fő funkciói és funkcióváltozásai	25
a) Az igekötők jelentésmódosító szerepe	25
b) Az igekötők szintaktikai szerepe	36
Az igekötő-használat és az igeidők	38
Az igekötők kapcsolódásának lehetőségei	39
Az igekötő-nélküliség kérdése	41
Az igekötővel kapcsolatos kettős (hármás) szófajúság	43

I. Bevezetés

I. A magyar igekötők történetével és leíró problematikájával foglalkozó szakirodalom igen gazdag. Legkorábbi nyelvtanainktól a legújabb időkben megjelent publikációkig próbálkoznak a kutatók megragadni e szóosztály sajátosságait, azokat a morfológiai, szintaktikai és jelentéstani jellemzőket, amelyek a rokon szófajoktól elválasztják. Elhatárolni leginkább a határozószóktól kell, mivel a határozószó-osztály képezi az igekötő-kategória „melegágyát”, igekötő ugyanis legfőképpen határozószóból keletkezik. Erre a szófaji változásra nem mondhatjuk, hogy az elmúlt idők kódébe vész, hiszen — az igekötői szófaj megszületésétől kezdve — egész nyelvtörténetünkön végigvonul, annyira, hogy a mai magyar nyelv rendszerének leírásakor is állandóan beleütközünk abba a problémába, hogy valamely lexéma határozószó-e még vagy már igekötő, hogy önálló mondatrész-e még vagy nem, hogy mindennek helyesírási következményeként különírjuk-e az igtől vagy ige előtt állva egybe azzal.

A határozószói jelleg mellett a képzőszerűség kérdése az, ami az igekötővel kapcsolatban állandóan felvetődik. Joggal állapítja meg a MMNy.: „... igekötőink egy része átmeneti kategóriát alkot az önálló szók, a pusztán összetélteli előtagok és a szó eleji toldalékok között; másik része kettős szófajú: lehet önálló határozószó, de valamely igével állandó kapcsolatban igekötő is” (66), — bár a valóságos nyelvi helyzet ennél is bonyolultabb.

Az igekötő — problematikussága ellenére vagy talán éppen azért — azon szófajok közé tartozik, amelyeknek monografikus feldolgozása is van: JAKAB ISTVÁN „A magyar igekötők állományi vizsgálata” (NytudÉrt. 91. sz. 1976.) című munkájában a korábbi szakirodalom és a saját maga által gyűjtött nyelvi anyag elemzése alapján körvonalazza és jellemzi a mai magyar nyelv igekötő-állományát. „A magyar igekötő szófajtani útja” címen pedig (NytudÉrt. 112. sz. 1982.) nyomon követi az egész szófajjal kapcsolatos felfogás változását, a különböző nyelvtanok és egyéb szakirodalmi források igekötő-szemléletének alakulását. — A korábbi írások közül a legalaposabb, a legrészletesebb J. SOLTÉSZ KATALINNAK „Az ősi magyar igekötők” című munkája (1959.), amely a hat legrégebbi igekötőnk keletkezését, funkcióit, a különböző műfajokon belüli használati szabályait, mennyiségi mutatóit stb. tárja fel. A még korábbi szakirodalomra (pl. BUDENZ, KÚNOS, ZSIRAI, LAZICZIUS, PAIS, BÁRCZI stb.) a megfelelő helyeken a szerző mindig utal. — Tanulságosak azok a hozzászólások, opponensi vélemények, amelyek J. SOLTÉSZNAK az igekötőkről szóló kandidátusi értekezésével kapcsolatban hangzottak el (TOMPA JÓZSEF, PAPP ISTVÁN, KÁROLY SÁNDOR, PAIS DEZSŐ, BAKOS FERENC stb., J. SOLTÉSZ VÁLASZA: I. OK. XI, 235—40). — Az utóbbi években is többen foglalkoztak az igekötők kérdésével. Csak néhányra utalok az átfogóbb írások közül: SEBESTYÉN

ÁRPÁD a névutók kapcsán röviden az igekötőkre is kitér (NyelvtTan. 89—95, Névtut. 14), SZABADI BÉLA az igekötők jelentésmódosító szerepének néhány szótári kérdéséről ír (SzótTan. 215—25), BERRÁR JOLÁN az igekötő helyét jelöli ki a szófaji rendszerben (NytudDolg. 33. sz. 23: viszonyzó, mondatrész-kísérő, szemantikai természetű [képző értékű]), FÜLEI-SZÁNTÓ az akcióminőség és az igekötők rendszerének összefüggéseit vizsgálva „ingatag státuszú szófaj”-nak nevezi (NytudÉrt. 104. sz. 329), részletesen vizsgálja szerepüket KIEFFER FERENC (Előfelt. 146—69); legújabban SZILI KATALIN foglal állást az igekötő képzőjellege mellett, az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről értekezve (Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 7. sz. Bp., 1985.); stb.

Az igekötők keletkezésének, alak- és jelentésfejlődésének kérdéseiről összefoglaló jelleggel, friss szellemben B. GERGELY PIROSKA írt „Magyar történeti nyelvtan”-ában (Cluj-Napoca, 1978.), R. HUTÁS MAGDOLNA szintaktikai oldalról közelíti a kérdést, BENKŐ LORÁND pedig a hat legrégebbi igekötő alaki és keletkezéstörténeti elemzését adja „Az Árpád-kor magyar nyelvű szöveg- emlékei” című könyvében (Bp., 1980. 264—76, l. még StudSlav. XXV, 45—51) stb. Mindezekre — és sok más forrásra — a megfelelő helyeken utalni fogok.

2. Az alábbi munkában a magyar nyelv igekötőrendszerének kialakulását, ómagyar kori történetét mutatom be; nemcsak a hat legrégebbi igekötőt, hanem azoknak az újabbaknak a keletkezését, alaki és funkcionális viselkedését is, amelyeknek létét — az adatok alapján — az ómagyar korra (annak korai vagy későbbi szakaszára) fel lehet tenni.

Ez a feldolgozás „A magyar nyelv történeti nyelvtana” című kollektív munkálatok keretein belül készült. Ebből következően a statisztikák az egész Nyelvtan számára egyöntetű 23 kódexrészlet (egyenként 10 ezer n-nyi korpuszok) és négyszer 10 ezer n-nyi eredeti magyar szöveg elemzésén alapul. Ez persze csak a számadatokra vonatkozik; az egész munka ennél sokkal nagyobb szövegyagra és nagy szótári gyűjtésre támaszkodik. (Helyenként a szövegben erre utalok is.) Kollégáim hasznos észrevételeit ezúttal is köszönöm.

A feldolgozás két nagy fejezetből áll: „A korai ómagyar kor és előzményei” (a kódexek koráig) és „A kései ómagyar kor” igekötő-története. Mindkét korszakban foglalkozom az igekötők alaki és keletkezéstörténeti kérdéseivel (elkülönítve igekötőink legkorábbi rétegét és az újabb igekötőket, ill. igekötő-előzményeket), majd az igekötők funkcionális problematikájával (jelentésmódosító és szintaktikai szerepével, kapcsolódásának és hiányának kérdéseivel, valamint az igekötővel kapcsolatos kettős-hármas szófajúság problémájával). Ez az utóbbi alfejezet — nagyobb nyelvi anyag birtokában — a kései ómagyar korral kapcsolatban természetesen tartalmilag és terjedelmileg is bővebb lesz.

Mit tekintek igekötőnek? Az eddigi szakirodalomban számos definíció született, minden szempontra kiterjedő, teljesen kielégítő azonban nem (l. JAKAB: NytudÉrt. 91. sz. 3—7, 98—100, NytudÉrt. 112. sz.). Ez elsősorban a kérdéses nyelvi elemek természetének, problematikusságának tulajdonítható. A már említett szerzők igekötő-definícióit, valamint legfontosabb nyelvtanaink meghatározásait figyelembe véve, saját elemzéseim tanulságait is felhasználva a következő meghatározás alapján tekintetem valamely nyelvi elemet igekötőnek (látva ennek a gyengéit is): Az igekötő olyan lexikai-szemantikai természetű (általában lativusi irányjelentésű) ragozhatatlan szavak csoportja, melyek ígéhez (igei származékhoz, ill. határozószóhoz, másik igekötő-

höz) viszonylag gyakran, szorosabban vagy lazábban kapcsolódva annak jelentését vagy jelentését és szintaktikai szerepét módosítják. — Valamely határozószó igekötővé válása azonban folyamat, ezért célszerű az „igekötő-előzmény” (vagy „igekötőszerű határozószó”) fogalmának a bevezetése: Az igekötő-előzmény a határozószók és az igekötők között levő átmeneti kategória; valamely határozószó olyan előfordulása, amely igekötőre jellemző jegyet is tartalmaz. — Mivel e definícióban a határozószó terminus is szerepel, álljon itt e szófaj meghatározása is, amit a minősítés során alapul vettem: „A határozószó olyan — korlátozottan toldalékolható — ragos vagy ragtalan (esetként jellel ellátott) névszó, névmás, igenév, ill. névszók, névmások és egyéb szabad morfémák kapcsolata, amely lexikalizálódott (azaz: amelynek morfológiai felépítettsége többé-kevésbé elhomályosodott vagy jelentése »tömbösült«), és ebben az alakjában, egyéb viszonyító elem nélkül tölt be határozói szerepet a mondatban” (vö. D. MÁTAI: MNy. LXXXIV, 39). — Az igekötő és a határozószó elhatárolásának szempontjait, az érvényesített, ill. alkalmazott kritériumokat a feldolgozás során igyekszem jelezni.

II. A korai ómagyar kor és előzményei

A) Alaki és keletkezéstörténeti kérdések

a) Igekötéink legkorábbi rétege

1. Az igekötő-kategória nem ősi öröksége nyelvünknek, hanem a magyar nyelv önálló életében jött létre. Az obi-ugor nyelveknek a magyaréhoz hasonlóan gazdag igekötőrendszere arra enged következtetni, hogy az ugor alapnyelv rendelkezhetett azokkal a szerkezeti előzményekkel, amelyek lehetővé tették, sőt előkészítették az egyes ugor nyelvekben az igekötők későbbi kialakulását (vö.: ZSIRAI, *ObiugIk.* 36; GULYA: *Osnovy* 50—5; J. SOLTÉSZ, *Igeköt.* 14; HONTI: *NyK.* LXXXI, 233—4).

Igekötőink lativusragos határozószókból keletkeztek, amelyek kezdetben igével (igenévvél) szabad határozós szerkezetet alkottak (ugor, sőt fgr. koriak lehettek pl. a m. *elé menni*, vog. *päri tūs* 'mögé ment' [vö. m. *far* 'hátsó rész']-felé határozós szerkezetek). Legkorábban, leggyakrabban és a legtöbb igéhez a térnek hat különböző, egymással párosával ellentétben álló helyét, ill. irányát kifejező határozószók kapcsolódtak. Ezek (*ki*, *lè*, *mégé*, *elé*, *belé*, *félé*) — még az ősmagyar korban — mozgást, mozdítást, helyváltoztatást jelentő igei alaptagjakkal (éppen gyakoriságuk folytán) egyre szorosabb kapcsolatba kerültek, azzal összetett szóvá tapadtak (vö.: DEME: *NyK.* LIV, 23; BALÁZS: MNy. L, 447—51; SZABÓ, *MMNyelv.* 158; BERRÁB: *MNyT.* 397). Ennek következtében aztán különféle változások érték őket (vö.: ZSIRAI, *ObiugIk.* 22—3; HORGER: *Nyr.* XXXIX, 295; BÁRCZI, *MNyÉletr.* 65—6, 157—61).

E határozószók igekötővé válása során alaki és funkcionális változások következtek be. Ezek azonban valószínűleg nem voltak teljesen egyformák e hat igekötő esetében, és keletkezésük ideje sem esett egészen egybe. Korai ómagyar kori adataink szerint a *még* és az *el* lehet a két legrégebbi igekötő: az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején keletkezhetett a 'hátra, vissza' jelentésű *mégé*, ill. az 'elülső rész felé, előre' jelentésű *elé* határozószóból. Első

előfordulásai: HB.: *mige zocoztia vola*; KTSz.: *ele mulhaf*[[fa], *mege turhe*[[ffe], *mege lel*[[he]]ffe, [*m*]egeturied, *ele menuen*. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a korai ómagyar korra az alaki redukció még nem következett be, azaz a lativusrag még megtalálható az igekötőn (vö.: KLEMM, TörtMondt. 254; B. LŐRINCZY, KTSz. 158–9). A jelentésváltozás azonban igen, vagyis a *migé* ~ *mégé* és *elé* alakok lényegében már nem eredeti irányjelentésükben szerepelnek, hanem ettől elég erősen eltávolodtak, tőszavuktól (és annak családjától) többé-kevésbé elszakadtak, és új szerepben, a cselekvés befejezettségének morfológiai jelölőjeként léptek fel. E perfektiváló szerepű elemek pedig már igekötők. (Máshogyan PAPP: I. OK. XI, 236). A *mégémegy*, *mégénéz* típusú határozós összetett szókban tehát fontos funkcionális eltolódás történt: megváltozott az a szintaktikai és szemantikai viszony, amely a *mégé*, *elé* határozószót az igéhez fűzte. E határozószók konkrét helyviszonyt jelölő képessége — a gondolkodás fejlődésével és absztrakciójával párhuzamosan — fokozatosan kibővült, és ez elvontabb jellegű jelentéstartalmak kifejezését is lehetővé tette, pl. a cselekvés nyomósításának, megtörténtének, eredményességének, mozzanatosságának stb. jelölését (vö.: KOVALOVSKY, Nyfejl-Nyhely. 169; BENKŐ, ÁrpSzöv. 266). Minél jobban elhomályosult az eredeti határozószó konkrét jelentése, annál több ilyen típusú összetett szó alakult vele, azaz annál jobban kiterjedt hatóköre, és viszont, minél jobban kiterjedt használati köre, annál jobban elhomályosult a határozószó-igekötő eredeti jelentése, mígnem új funkciója (a perfektiválás stb.) vált fő vagy egyedüli szerepévé; ekkor már nem összetett szói előtag volt, hanem igekötő, ami — bizonyos szempontból — a képzőhöz hasonló grammatikai jellegű morféma (vö.: DEME: NyK. LIV, 23, 34; B. GERGELY, MTörtNyelvt. 75).

2. Korai emlékeink *még* igekötős ígében — az eredeti határozószói alak megtartásával — az igekötő már tisztán perfektiváló szerepű: HB.: *mige zocoztia vola* (értelmezését l. a „Funkcionális kérdések” között); KTSz.: „[men]ecneceget *mege turhe*[[ffe] [’megtörhesse’]”, „nazaret [v]arafat *mege lel*[[he]]ffe [’meglelhesse’]”, „me[necnece]get [*m*]egeturied [’megtörjed’]”.

Az eredetibb helyhatározói szerepet jobban megtartó *el* igekötős ígék is hordoznak magukon perfektiváló funkciót, szintén anélkül, hogy igekötőjük korábbi *elé* alakja redukálódott volna: KTSz.: „angol[u]cnoc corat [ha]mar *ele mulhaf*[[fa] [’elhagyhassa’]”, „*ele menuen* bethle[hembele] [’elmenvén’]”. — Figyelemre méltó az a tény, hogy a *mégé* és az *elé* minden előfordulása az ígétől különírva szerepel. Ez valószínűleg annak a következménye, hogy ezeken az igekötőkön még rajta van a lativusrag, és így még két szótagúak.

Az alaki redukció, ami általában a formaszók fejlődésére erősen jellemző sajátosság, a *mégé* és *elé* igekötő esetében a korai ómagyar kor vége felé következhetett be. Ez az alakrövidülés az adott fonetikai helyzetben könnyen megvalósulhatott, mégpedig a *mégémegy*, *mégénéz*-féle igekötős ígékben a második, hangsúlytalan nyúlt szótagi vokális megrövidülése, majd kiesése következtében (vö.: BUDENZ: NyK. II, 178; MELICH: MNy. VI, 154; HORGER: NyT. XXXIX, 294–7; B. LŐRINCZY, KTSz. 158). Az igekötő redukciója „csak ilyen proklitikus helyzetben és ilyen lefolyással következhetett be, és innen hatolt át analogikusan az enklitikus helyzetű igekötőkre is” (BENKŐ, ÁrpSzöv. 265; ott más véleményekre is utal, irodalommal). Első kódexeinkben már kizárólag csak a rövid formával találkozunk, de így jelentkezik a *még* és az *el* a MvS.-ban is: „te atyad . . . chach eggiet *meg elend*”, „te melleled *el futnak*”.

A lativusrag eltűnésének végső oka azonban feltehetőleg a fentebb leírt funkcionális változásban keresendő. Azt is feltehetjük, hogy a nyelvhasználat igekezett a két funkcióval rendelkező *mégé* és *elé* alak egybeesését, az így előállt zavaró homonimiát megszüntetni (ti. határozószók és igeekötők is voltak egyszermind), mégpedig éppen az igeekötői használatú szóalak megrövidítésével. Ha itt még azt is számításba vesszük, hogy a *mégé*, *elé* alakok egyúttal még névutóként is funkcionáltak, még érthetőbbnek tűnik az a törekvés, hogy az igeekötő és a névutó-határozószó között alaki különbség álljon elő; „a funkcionális keveredés-tévesztés veszélye ugyanis itt volt a legnagyobb” (BENKŐ, ÁrpSzöv. 267). E feltevést az a tény gyengíti, hogy ez az alakhasadás nem következett be minden azonos alakú igeekötő és névutó-határozószó között, pl. *túl*, *át*. E határozószók igeekötővé válása azonban — a *még*, *el*-hez képest — igen későn, a kései ómagyar korban, ill. a középmagyarban következett be (vö. BENKŐ i. m. 267).

Az igeekötő-keletkezés módja szempontjából a *még*-gel és az *el*-l el azonos típusba tartozik a *fél* is. Szintén a lativusrag eltűnésével keletkezett a rövid alak, de két társánál később; vö. JókK. 39: „hegyre *fel* menenek”. Előzménye, a *félé* határozószó a KTSz.-ből adatható: „*fele* . . . mvnybe[le] ha tekunte”. A *tekint* ige és a hozzá kapcsolódó *félé* a későbbi *féltekint*-nek felel meg, így a KTSz.-beli *félé* igeekötőszerűsége szóba jöhetne, de olyan távol van az igétől (amihez még egy névutós szerkezet is tartozik), hogy ezt az adatot inkább 'felfelé' jelentésű határozószónak kell tartanunk. — E három igeekötőt az is rokonítja, hogy a lativusragos *mégé*, *elé*, *félé* határozószó-előzményükkel azonos alakú névutó-megfelelőik is vannak (napjainkban is). Hangalaki felépítésük is hasonló, amennyiben — lativusragjuk eltűnése óta — mássalhangzóra végződnek.

3. Ezekkel szemben a *be*, a *ki* és a *lë* igeekötő magánhangzóra végződik. Ha azonban a *be* kései ómagyar kori *bel* alakját is figyelembe vesszük (vö. pl. DIENES: NéprNytd. VII, 61–2), akkor ez az igeekötőnk a *még*, *el*, *fél* típushoz közelít, de bizonyos szempontból különbözik is tőle. Eszerint a *ki* és a *lë* képvisel azonos típust. A régebbi felfogás ezek keletkezését is egy hosszabb, lativusragos alak (*kivé*, *lëvé*) redukciójával magyarázta (vö.: HORGER: Nyr. XXXIX, 295; KLEMM, TörtMondt. 257; J. SOLTÉSZ, Igeköt. 18, 23, 28; MSzFgrE.; TESz.). Ennek azonban — mint BENKŐ rámutat — ellene mond az, hogy a hosszabb alakok viszonylag későn jelentkeznek nyelvemlékeinkben, és akkor is csak néhány forrás szóhasználatára jellemzőek, vö. JordK. 234: *hozot kywe*, 300: *leve veteek*; ÉrdyK. 63: *kywe teryed* stb. A XV. sz.-i kódexekben csak a rövid *ki* és *lë* alakok szerepelnek, és a rövid *ki* található az ÓMS.-ban is: „buabeleul *kyniuhhad*”; (Az ÓMS.-beli „*qui* fumha nym hyul” *qui* 'ki' szava nem igeekötő, hanem 'amely' jelentésű vonatkozó névmás; vö.: MÉSZÖLY, ÓMS. 60–1; PAIS: MNy. XXXVIII, 296; máshogyan ELEKFI: uo. 192). — Funkcionális tekintetben a *ki*-re és a *lë*-re az jellemző, hogy eredeti konkrét lativusi irányjelentésüket még a kései ómagyar korban is erősen őrzik; talán ezt tükrözi az is, hogy legtöbbször igéjüktől különírva jelentkeznek mind ige előtti, mind ige utáni helyzetben. Figyelemre méltó az is, hogy — a másik négygel szemben — e két igeekötőnknek határozószói, ill. főnévi alapszavai a magyarban nem mutathatók ki (etimológiájuk is problematikus, vö. TESz., MSzFgrE.). Mindezek alapján az a valószínűbb, amit BENKŐ fejt ki először, hogy e két igeekötő esetében a rövidebb *ki* és *lë* alak lehetett az eredeti, hatá-

rozószói előzményük pedig a *mégé*, *elé*, *félé* típushoz képest jóval régebben (feltehetően már az alapnyelvben) megszilárdult (vö.: BALÁZS: Pais-Eml. 131; BENKŐ: StudSlav. XXV, 45–51, ÁrpSzöv. 267–73). A határozószói előzmény az igekötőhöz hasonló alakú lehetett, csak hosszú szóvégi magánhangzóval (*ki*, *lé*). A *ki* igekötő *i*-jében és a *lë* *ë*-jében ugyanis benne van a lativusrag: ez már az ősmagyarban diftongust alkotott a szóvégi magánhangzóval, majd azzal összeolvadt, azaz monoftongizálódott, végül megrövidült, mint sok más egyzótagú szavunkban: *há* > *ha*, *mi* > *mi* stb. (vö.: MSzFgrE.; TESz.; BENKŐ, ÁrpSzöv. 271). Az eredeti hosszú vokálist őrizheti a *kíl* ~ *kül* határozószó-névutó, és talán erre mutatnak egyes írásváltozatok is: FestK. 19: *lee moffad*; DebrK. 123: *leh fekuek*. Az, hogy e két igekötőnk tartalmazza a lativusragot, megmagyarázza azt is, hogy miért él olyan erősen és sokáig lativusi jelentésük.

4. Legrégőbbi igekötőcsoportunknak hatodikként bemutatandó tagja, a *be* is többrendbéli problémát vet fel. Hosszú magánhangzós *bé* változata (aminek meglétére egyes kései ómagyar kori adatokban az íráskép is utal: ÉrsK. 83: *bee ment wolna*, 215: *fogagyatok beeh*; de nyelvjárásaink is őrzik) azt mutatja, hogy a *ki*-hez és a *lë*-hez hasonlóan lativusragot tartalmaz (vö. BENKŐ: NyK. LXXVIII, 287). Az ómagyar korban (már a JókK.-ben is) gyakori *bel* változata viszont arra enged következtetni, hogy a *belé* határozószóból rövidült a *mégé*, *elé*, *félé* típushoz hasonlóan. Ezzel a csoporttal rokonítja az a tulajdonsága is, hogy a korai ómagyar korban ennek is van névutó-megfelelője (HB.: *vilagbele*; KTSz.: *mvnybe[le]*), ami aztán a későbbiekben raggá is fejlődött. A *belé* határozószó eszerint kétféle módon is igekötővé vált, miközben a *belé* alak élt névutóként is. A funkcióváltással együtt járó alakrövidülésnek, redukciónak tehát két esete volt: az egyik során a *belé* határozószó *bé* alakú igekötővé (a *belé* névutó viszont *-be* alakú raggá), a másik redukció során pedig *bel* alakú igekötővé vált (vö.: KERTÉSZ: Nyr. XXXVII, 398; J. SOLTÉSZ, Igeköt. 107; BENKŐ, ÁrpSzöv. 281). — A *belé* (valamint az *elé* ~ *elevé*) határozószó a későbbiek során úgy is igekötővé vált, hogy lativusragját megtartotta, de ez már az újabb igekötők keletkezésének kérdése.

b) Az újabb igekötők, illetőleg igekötő-előzmények

1. Feltehető, hogy a korai ómagyar korban más határozószók is megindultak az igekötővé válás útján: *által*, *alá* stb. Ezek az igekötők, ill. igekötő-előzmények is „hová?” irányú határozószókból keletkeztek, alaki módosuláson azonban a szófajváltás során nem mentek át: a határozószó lativusragja (vagy egyéb „hová?” irányú ragja) megmaradt, így ezek az igekötők mindig két szótagúak, *tő*- és ragmorféma együtteséből állnak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy irányjelentésüket — egészen napjainkig — kisebb-nagyobb mértékben megtartották.

Az újabb igekötők kibontakozásának időszaka a kései ómagyar (és a középmagyar) kor; adataink is abból az időből vannak. Az adatok jelentékeny része azonban még akkor is a határozószó és az igekötő közötti átmeneti állapotban van (vö.: B. KUDLIK: MNy. LI, 83–7; BÁRCZI, MNyÉletr. 160, 281–2). A kései ómagyar kori igekötők közül néhány azonban feltehetőleg már a korai ómagyar kor vége felé létrejön. Ilyen lehet az *által*, *alá*, *elé* ~ *elevé*, *egybe*, de esetenként, bizonyos ígék mellett esetleg mások is. Ha ezek a határozószók

gyakran járultak bizonyos (kezdetben csak mozgást jelentő) igékhez, majd egyre több igéhez, akkor veszíthettek nyomatékukból, jelentésük általánosabbá válhatott, ezzel egyidejűleg fölerősödhetett perfektiváló funkciójuk. Ez pedig azt jelenti, hogy e határozószók igekötőszerűen kezdtek viselkedni (vö.: ZOLNAI: Nyf. XLVII, 8—13; DEME: NyK. LIV, 34; SEBESTYÉN: MNyj. III, 45; KOVALOVSKY: IgGrSzem. 123; HADROVICS: NytudÉrt. 83. sz. 179). Egyes határozószók igekötővé válásában szerepet játszhattak az olyan szerkezetek is, melyekben ragos főnévvel kifejezett határozót értelmezőszerűen követett a határozószó, majd az ige: TelK. 250: „a gonozokal e twz pokolra ala vetetik”; a ragos főnévvel kifejezett határozó jelentését nyomatékosító határozószó az igéhez vonódhatott, és annak igekötőjévé válhatott (vö.: PAIS: MNy. LV, 184; R. HUTÁS: MNy. LXXIV, 69—73, LXXIX, 291—2). — E szófajváltás során az igekötőjelleg erősödése és a kérdésem elemek használatának nem mozgást jelentő igékre való kiterjedése egymást támogató folyamatok lehettek.

2. Leginkább talán az *által* határozószóról tehető fel a korai ómagyar kor végi igekötőszerűség, annak ellenére, hogy még a kései ómagyar korban is vannak szófaji szempontból nehezen értékelhető, átmeneti állapotra utaló előfordulásai. Azonban már legkorábbi kódexeinkben is bőven szerepelnek olyan adatok, melyekben az *által* nem mozgást jelentő igéhez járul, intranszitiv, mozgást jelentő igét tranzitívvá tesz, vagy az ige jelentését egyéb módon változtatja meg, vagyis amelyekben az *által* igekötőnek tekinthető. Mint határozószó elég régi, már az ősmagyar kor elején meglehetett, így a többi határozószóhoz képest hosszabb ideje volt az igekötővé válásra. Korai ómagyar kor végi igekötőszerűségére utal: 1348: *altalyaro* (OkI Sz.); vö. JókK. 26: „kere: hogy ew tett vettne *altal* [*transponeret*] az tonak nemýnemew zýgetebe”; BécsiK. 20: „toz2zèl *altal* *vèzèttètic* [*transverberabitur*]”.

A *lè* igekötőhöz hasonló szerepben az *alá* határozószónak is lehetnek a korai ómagyarban igekötőszerű előfordulásai: a kései ómagyarban viszonylag nagyszámú igéhez kapcsolódik, és előfordulási gyakorisága is viszonylag magas; vö. 1470: „*alahorgatath* [*aláhorgadott*] semeldekett” (Gl.). — Hasonló állapotban lehet az *elé* ~ *elő* ~ *elévé* határozószó is. Figyelmet érdemel az a jelenség, hogy e három változatból a kései ómagyar korban az *elévé* a leggyakoribb és az *elé* a legritkább; mégis: 1470: „praesupponit: *eleveti*”, 1510 k.: „irasoknak *ele hozasaval*” (Gl.). Ebből esetleg az következhet, hogy a korai ómagyar korban talán az *elé* volt a közkeletűbb (mert ez illett bele legjobban az *-á/-é* lativusragos határozószók rendszerébe), de más jelenség is lehet az *elé* ritkaságának hátterében: mivel a korai ómagyarban az *elé* határozószó *elé* alakban vált igekötővé (KTSz.: *ele menuen*), ezért ha a nyomatékos, mondatrész értékű határozószót akarták használni, alakilag is meg kellett különböztetni az (igekötő szerepű) *elé*-től. Ennek legegyszerűbb módja vagy a lativusrag megismétlése volt (*elé-é* > *elévé*), vagy úgy ment végbe a hasadás, hogy a lativusragot teljes tőhöz illesztették (*ele-é* > *elévé*). Így és ezért keletkezhetett az *elévé* vagy *elévé* határozószó. Később, a korai ómagyar kor vége felé ez is megindult az igekötővé válás útján, vö. JókK. 16: *eleueuttettne*, 60: *eleue yew* 'incedit'. Érdekes jelensége az igekötő-történetnek, hogy egy határozószó (az *elé* ~ *elévé*, valamint a kései ómagyar kor megfelelő alfejezetében tárgyalt *belé*) a magyar nyelvtörténet két különböző korszakában, kétszer, kétféleképpen is igekötővé vált. Egyszer a korai ómagyar kor elején, lativusragját elvesztve (*elé* > *el*), ill. alakilag zsugorodva (*belé* > *bé* > *be*). Másodszer a korai ómagyar kor vége felé,

ill. a kései ómagyar korban; ennek eredményeképpen új, más morfémafelépítésű, ill. alakú (*elé ~ elevé, belé*) és részben más funkciójú igekötők keletkeztek.

A korai ómagyarban talán az *egybe* igekötő-előzménnyel is számolhatunk. Mivel a kései ómagyarban a *gyűl, gyűjt, gyülekezik* igéhez járult leggyakrabban, arra gondolhatunk, hogy ezek mellett az igék mellett vált igekötőszerűvé, majd — más igékre is áttérjedve — igekötővé az *egybe*. Funkciója kezdetben a nyomósítás, az ige jelentésének egyértelműbbé tétele lehetett, majd egyéb szerepei is kialakultak; vö. BécsiK. 15: „pa2āLola *egbè gólni*”: „adunari praecepit” (a *gyűl, gyűjt* és származékai a BécsiK.-ben 34-szer kapcsolódnak az *egybe* igekötőhöz, ill. igekötő-előzményhez); MünchK. 24va: *egbe golèkezèndn^c: sunt congregati*; AporK. 118: „*egbe giúttottj* azokat”: „congregavit eos”. (Az újabb igekötők, ill. igekötő-előzmények keletkezésének és funkcióinak kérdéseivel „A kései ómagyar kor” megfelelő alfejezetében foglalkozom részletesebben.)

B) Funkcionális kérdések

1. Az előző fejezetben — az igekötők keletkezése kapcsán — funkcionális kérdések is szóba kerültek. Ez abból fakad, hogy a határozószó igekötővé válása lényegében funkcióváltozás következménye, ill. azzal együttjáró folyamat. A mozgást, mozdítást és általában helyváltoztatást jelentő igékhez bővítésként kapcsolódó lativusi irányú határozószók egyre gyakrabban és egyre szorosabban kapcsolódtak igéjükhez. Ennek fontos következménye lett. A *mégé tér az erdőből* vagy *mégé mène ő lakóhelyére* típusú mondatok ugyanis azt is jelentették, hogy a cselekvő a járást befejezte, vagyis a 'vissza' irányjelentésű *mégé* másodlagosan magában hordozta a cselekvés elvégzésének, befejezésének mellékjelentését is (ekkor az irányjelentés mellett a perfekciót is kifejezi). Idővel a fősúly már nem az irányjelentésre, hanem a cselekvés befejezésének a mozzanatára esett. Ennek következtében jelentése, funkciója módosult: elsősorban perfektiváló szerepű nyelvi elemmé fejlődött; ez az új jelentés elnyomta azt a jelentésmozzanatot, hogy a cselekvés bizonyos irányban történt. Ebben az új, perfektiváló szerepében aztán már más, nem mozgást jelentő igékhez is hozzájárult, melyek mellett irányjelentésről szó nemigen lehetett: KTSz.: „nazaret [v]arafat *mege lel[he]sse* [‘meglelhesse’]”. Így jut a *még* a „tisztá perfekciót” kifejező funkciójához (vö.: BUDENZ: NyK. II, 161—88; BÁRCZI, MNyÉletr. 64—7; PERROT: NytudÉrt. 52. sz. 54). — (A tisztá perfekció az igekötőnek az a szerepe, hogy az ige irányjelentésének vagy egyéb jelentésárnyalatának megváltoztatása nélkül, kizárólag az igében kifejezett cselekvés befejezettségét, perfektív jellegét jelöli.)

Ez a funkcióváltozás már az ősmagyar korban végbemehetett, hiszen a *még(é)* igekötő korai szövegekben már pusztán a cselekvés befejezettségét jelöli: KTSz.: „*eget mege turhe[sse]*, . . . *eget [m]ege turied* [‘megtörjed’], . . . [v]arafat *mege lel[he]sse*”. A HB.: „*turchucat mige zocoztia vola*” szerkezet *mígé* igekötője a befejezettségnek egy sajátos árnyalatát fejezi ki. Felfogható úgy, hogy a cselekvés nem tökéletes teljesülésére utal; eszerint az igekötős ige 'majdnem megszakasztotta' jelentésű lehet; ez a 'majdnem' jelentés a perfektiváló *még* és a folyamatos múlt idejű ige (*szakasztja vala*) jelentése közti ellentétből fakadhat (vö.: BÁRCZI: MNy. XLI, 79—81, HB. 120; BENKŐ, ÁrpSzöv. 267; BÁNHIDI: NytudÉrt. 12. sz. 8; E. ABAFFY: MNy. LXXXIII, 397—403). De sok kései ómagyar kori adat arról tanúskodik, hogy a folyamatos múlt

idejű ige és a hozzá kapcsolódó igekező gyakran múltban ismétlődő cselekvést fejez ki; e jelentés első előfordulása lehet a HB. igekezős igéje, amely eszerint 'megszakasztgatta, megszagatta', ill. 'megmardosta, kimarta, felsebezte', azaz 'megkínozta' jelentésű. A cselekvés perfektív és iteratív jellege nem zárja ki egymást, együttesen is megjelenhetnek (vö.: A. MOLNÁR: MNy. LXXXI, 442—53; NAGY: ANyT. VI, 347). — Ez az igekező-előfordulás egyéb elvontabb jelentésárnyalatok feltevését is megengedi, mint pl. a nyomósítás, eredményesség, mozzanatosság stb. (vö.: MÉSZÖLY, NyttörtFejt. 5—7, ÓmSzöv. 199; BENKÓ i. m. 267).

Hasonló funkcióváltozás zajlott le a többi igekező keletkezése során is, de valamivel később, az ómagyar koron belül is időben eléggé elszórtan. Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen a *még(é)* perfektív funkciója fejlődött ki legelőször. Nem azért, mert ennek irányjelentése gyengébb volt, mint a többi igekezőé, ill. határozószóé, hanem azért, mert perfekciós mellékértelme volt jóval erősebb: a 'vissza' irányhatározó minden másnál határozottabban jelölte a cselekvés végpontját, amely ebben az esetben azonos volt az egykori kiindulóponttal (vö.: J. SOLTÉSZ, Igeköt. 33—4). A *mégé* perfekciós jelentésének fölerősödését az is elősegíthette, hogy elég korán (még az ősmagyarban) elszigetelődhetett szócsaládjától; a főnévi *még* (> *mög*) lassanként ki is veszett az önálló használatból (helynevek azonban máig őrzik: *Hátmeg*, *Hegymög*). Egy 'hát, hátsó rész' jelentésű szó — a rokon nyelvek tanúsága szerint is — tisztán jelentéstani alapon (idegen hatás nélkül) könnyen fejlődhet egyszerű perfektíváló igekezővé, pl. vog. *χot* 'mögé, hátra' igekező (~ m. *hát*); vog. *pär*, osztj. *pira* 'hátra, vissza' igekező (~ m. *far*); (vö.: ZSIRAI, Obiuglk. 20, 29; TESz.). — A korai ómagyar korban — a perfektíváló szerep mellett — valószínűleg a *még* eredeti irányjelentésű használata is él, hiszen még a kései ómagyarból is jól adatolható: BécsiK. 12: „heian *ézetékémég*”: „remiserunt eos vacuos”.

A *még* tiszta perfektív funkciójának kialakulását leghamarabb az *el(é)* követhette, szintén az ősmagyar kor végén, a korai ómagyar elején, de a korai ómagyarban ez még úgy perfektíválja a cselekvést, hogy valamelyest eredeti irányjelentését is őrzi: KTSz.: „angol[u]cnoc corat [ha]mar *ele mulhaf[fa]* ['elhagyhassa'], . . . *ele menuen* ['elmenvén'] bethle[hembele]”. Tiszta perfektíváló funkciója a kései ómagyar korra válhat általánossá. — A többi igekezőnek még erősebb az irányjelentése: ÓMS.: „bubaleul *kyniuhhad* ['kinyújtsad, kihúzzad]”. A *ki* korai kódexeinkben is leginkább eredeti irányjelentésében szerepel, főleg mozgást jelentő igék mellett, vö. JókK. 43—4: „*ky terjeztjua* ew kezejt e3 felewl mondot *langbalol*”. Ezt feltehetőleg a benne levő lativus-ragnak köszönheti. — Hasonlóan viselkedik a *ki* antonimája, a *be* is: 1395 k.: *beu meneth* (Gl.). Talán ezeknél valamivel hátrább van az igekezővé válás útján a *fél* és a *lë*. (A *lë* csak határozószóként ősi, igekezőként a többinél fiatalabbnak látszik.) Korai ómagyar kori adatunk nincs rájuk, a késeiiek pedig azt mutatják, hogy még akkor is elsősorban irányjelentésükben használatosak (és csak ezzel együtt fejezik ki a cselekvés befejezettségét), tiszta perfektív funkciójában csak ritkán szerepelnek. A KTSz.-ban előforduló *fele* alak („*fele* . . . mvnybe[le] ha *tekunte*”) még nem igekező, hanem inkább határozószó. — A többi igekező, ill. igekező-előzmény is elsősorban irányjelentésű, és ezzel együtt perfektívál, ill. egyedenként más, az igekező tövének jelentéséből fakadó jelentésmozzanattal bővíti az alapige jelentését; vö. JókK. 39: „az *vylagják kyc oda vyttekuala* . . . *oda hoznak ewtett*”; Apork. 118: *egbe giütöttö: congregavit*; 1430: *vizyayarouiz* (OkISz.); 1490 k.: „*kezet ezue jte*” (Gl.).

2. Ha korai ómagyar kori szövegelemleink igeikötő-használatát összevetjük a kései ómagyar vagy a mai igeikötő-használattal, akkor a korai korszakra nagymértékben jellemző igeikötő-nélküliség tűnik szembe. Számos olyan igealak van e szövegekben, amely később, de már a korai kódexekben is leginkább igeikötővel jelenik meg: HB.: „*bulscaffa mend w bunet, . . . bulsaffa w bunet*”. Korai kódexeinkben a *bocsát* ilyen jelentésben nem tárgyhasználatban is meglehetősen ritka: vö. BécsiK. 206: *bolaffon istèn*; MünchK. 24va: „hanzez *bolaffac neki*”. Tárgyasan azonban általában általában még igeikötős: JókK. 149: „vetkedett meg *boczatyak*”. Elég ritka később a HB.: „*El zoboducha wt urdung ilde-tuitvl*” mondat állítmányának igeikötőtlen használata is. Ugyanez mondható el a HB.: „*el num igg ember mulchotia ez vermut*” mondat *múlik* igéjének 'elkerül, elhagy stb.' jelentésű használata. Néhány igeikötő nélküli előfordulása van ugyan tárgyatlan használathoz (pl. MünchK. 36va), tárgyasan azonban igeikötős; már a KTSz.-ban is (vö. BENKÓ, ÁrpSzöv. 264).

Az azonban, hogy e korai szövegekben kevés igeikötős ige található, nem a véletlen műve, és nem csak ezeknek a szövegeknek a nyelvére, ill. nyelv-járására jellemző. Ilyen lehet a korabeli valóságos nyelvhasználat is. Hiszen ez a korszak az igeikötői szófaj kibontakozásának az ideje, amikor az új kategóriának még csak egy-egy eleme bukkan fel egy-egy elszigetelt előfordulással. A korai ómagyar kor vége felé kezdhet az előfordulások száma növekedni, a perfektív funkció erősödni, amint erre a kései ómagyar kor első adatai utalnak. — Az igeikötő-használat terjedése a kései ómagyarban is folytatódik, vagyis az igeikötő-nélküliség bizonyos szövegkörnyezetekben, sajátos stilisztikai értékkel még akkor is tovább él.

3. Az igeikötők keletkezése, az ezzel járó funkcionális változás más nyelvi részrendszerekkel összefüggésben zajlott le. Elsősorban az igeidők alakulásával mutatható ki kapcsolat, mégpedig kétirányú, kölcsönös összefüggés. Az igeikötők keletkezésének ugyanis egyrészt oka a múlt idők használatának változása, másrészt következménye is (vö.: BÁRCZI, MNyÉletr. 180; B. GERGELY, MTörtNyelvt. 77). A *-t* jeles múlt idő ugyanis eredetileg hangsúlyozottan a befejezett cselekvést, történést, ill. az annak következtében beálló állapotot jelölte (*A hal főtt* mondat melléknévi igeneve múlt idejű igévé értékelődött át). A későbbiek során a *-t* jeles, állapotot jelölő ige egyre inkább magát az állapotot előidéző cselekvést, történést is jelölhette, mígnem arra is képes lett, hogy csak a múltbeli cselekvést fejezze ki, az eredményre való utalás nélkül. Ugyanakkor — ennek következtében — hiány keletkezhetett: a cselekvés befejezésének hangsúlyozására újabb, más alaki eszköz kellett; erre főképpen az ómagyar kor vége óta kibontakozó igeikötőrendszer szolgált. Az igeikötők perfektíváló szerepének megszilárdulása tehát összefügghet a *-t* jeles befejezett múlt átértékelődésével (vö.: E. ABAFFY: AreálisNyTan. 149—50). Az igeikötők kialakulásának, egyre bővülő használatának fontos következménye is van az ige-*ragozási* (-jelzési) rendszerre nézve: minthogy az igeikötők a cselekvés befejezettségének, beálló voltának stb. jelölésére is alkalmassá lettek, az addig meglehetősen bonyolult igeidőrendszer egyszerűsödése lehetővé, ill. szükségessé vált.

Az igeikötőrendszer alakulása, bővülése jellemző és nyilvánvaló összefüggést mutat a mozzanatos képzők ómagyar kori fejlődésével is: az igeikötőrendszer kibontakozása, az igeikötők perfektíváló és mozzanatossgot kifejező szerepének erősödése ugyanis hozzájárul több mozzanatos képző visszaszorulásához (vö.: D. BARTHA, Szóképz. 134; KÁROLY, Jelt. 348).

A határozószók igekötővé válása — a nyelvi elemek szemszögéből nézve — „annak az általános nyelvfejlődési folyamatnak, tendenciának az egyik megnyilvánulása, melynek során a megfelelő nyelvi jel jelentése a konkrétól halad az átvitt felé, az átvitt, elvont jelentésből pedig a grammatikai funkcióba” (DEME: NyK. LIV, 25). A nyelvi rendszer szempontjából nézve pedig azt mondhatjuk, hogy az új kategória, az új szófaj az igealkotás, ill. az aspektus bonyolultabb és árnyaltabb kifejezése számára nyújt új módozatokat, új eszközöket. Kibontakozása révén nyelvünk szintetikusságának foka erősödik tovább (vö.: BÁRCZI, MNyÉletr. 181; SKALIČKA: IgGrSzem. 72—6, NytudÉrt. 58. sz. 299). Ez az új kategória a gondolkodási formák fejlődésének termékeként jelentkezik, a nyelv meglevő anyagából nő ki, a nyelv addigi szabályaira épül, azoknak sorát toldja meg új szabállyal, tehát nem merőben új jelenség a nyelvi rendszerben (vö.: DEME: NyK. LIV, 25). Így nem kapcsoljuk össze a magyar igekötők keletkezését és fejlődését a szláv igekötőrendszerrel, nem annak hatásával magyarázzuk (ahogy tette P. BUJNAK, Praefixa verbalia v jazykoch ugrofinských a zvlášte v maďarskom. Praha, 1928.; ehhez vö. ZSIRAI, ObiugIk.). Ha idegen hatás szóba jöhet, akkor legfeljebb a latinra gondolhatunk. De ez sem az igekötők keletkezéséhez adott mintát, hanem esetenként az igekötők használatában jelentkezik.

III. Kései ómagyar kor

A) Alaki és keletkezéstörténeti kérdések

a) Igekötéink legkorábbi rétege

1. Hat legrégebbi igekötőnk (*még, el, ki, be, fël, lë*) az ősmagyar kor végén, ill. a korai ómagyar kor folyamán jött létre a megfelelő lativusragos határozószókból. A *mégé, elé, fëlé, belé* ragjának redukciója, valamint a *ki, lé* és — a nyelvterület nagy részén a — *bé* ragjának megrövidülése is lezajlott a kései ómagyar kor előtt.

A kései ómagyar korban is vannak azonban olyan adatok, amelyek — valószínűleg az írás hagyományörző jellegéből adódóan — esetleg az eltűnt lativusragra utalhatnak: 1456 k.: „state, state *megh maradjatok, maradjatok megy*”, 1496—1499: „*mege weschen: ich will it gelden*” (Gl.); JókK. 86: *bely yewne*; 1470: *ely amulas* (Gl.). Ezek az alakok talán csak írássajátságok, a szóvégi *h, y (i, j)* betűk csak hangérték nélküli grafikus jelek. A *ki, lë, be* eredetibb, hosszú magánhangzójának írásban hagyományozódott nyomait őrizheti: JordK. 387: *zallaz lee*; 1395 k.: „INtroitus, *beu meneth*” (Gl.); 1524: *mennijen bee* (MNy. XXV, 69). Valószínű, hogy ekkor (a rövid magánhangzóval ejtett *ki, lë*-vel szemben) létezett is a hosszú magánhangzós *bé* hangalakú igekötő, hiszen egyes nyelvjárásainkban máig fennmaradt.

2. A *belé* határozószóból a korai ómagyar korban a *bé > be* mellett *bel* hangalakú igekötő is keletkezett. A kései ómagyar korban mindkét változat él. A *be* az általános, a gyakoribb, de nem tekinthető ritkának a *bel* forma sem. Főleg néhány kódexünkre jellemző (pl. FestK., JordK., ÉrdyK., KulcsK.), de másutt is megtalálható. Szerepe nem különbözik a *be* változatétól. Irányjelentésű: JordK. 43: „*bel megyenuala az hazba*”; KulcsK. 270—1: „*kegyet-*

lenfeeg *bel dwgga w zayath*”. Az ige jelentésének egyéb módosítására is képes: JordK. 389: „*bel telneek az mondal*”. — Az adatok szerint a kódexeken kívüli írásbeliségben ritkább lehet a *bel*, mégis: SzabV.: „*Vytez Chehnepe azért bel yvth volna*”; kettős igekötőbe is beépült: 1490 e.: „*el Bel kewldeek therek orzagba*” (RMKT. I², 478). A levelekben, versekben, hivatalos iratokban azonban a rövidebb *be* alak az általános. — Teljes törzsanyagunkban a *be* : *bel* aránya 81 : 24, azaz 3,4 : 1. A két alak használatában nyelvjárási megoszlás nem nagyon mutatkozik.

3. Itt tárgyalt régi igekötőink a kései ómagyar korban már nem szenvedtek lényeges alakváltozásokat. Ebből a szempontból csak a *ki* és a *lë* érdemel figyelmet, mivel ezeknek valószínűleg ebben a korszakban keletkezett *kivé*, *lëvé* alakváltozatuk. — Korai kódexeinkben nem fordulnak elő, csak néhány későbbi kódex szóhasználatára jellemzők. Keletkezésükben feltehetőleg az *alá*, *elé* ~ *elevé*-féle határozószók, ill. a belőlük keletkezett igekötők analógiája játszhatott szerepet. De funkcionális oka is lehetett annak, hogy még egy lativusragot illesztett a nyelvhasználat a *ki* és a *lë* igekötőhöz. Ez pedig a lativusi jelentést még egyértelműbben kifejezni akaró szándék, amit a latin *ex* prefixum jelentésének pontos visszaadására irányuló fordítási törekvés is erősíthetett: JordK. 382: *kýwe mentók*; exeatis, 385: *meenetek kýwe*; existis. De talán a jellegzetes ünnepélyes, díszes kódexstílus hatásával is számolhatunk.

A törzsanyagban is a *ki* az általános használatú, 140 előfordulásával csak 4 *kivé* áll szemben. Ezek a JordK.-ből valók. A szélesebb anyaggyűjtés is azt mutatja, hogy a JordK. nyelvhasználatára jellemző a *kivé* változat, bár ez a kódex is a *ki*-t részesíti előnyben (a *ki* : *kivé* aránya kb. 3 : 1). Funkcionális különbség nélkül használja a kódex fordítója a két igekötőalakot, mégpedig elsősorban eredeti irányjelentésében: JordK. 382: „*onnan kýwe mentók . . . ký meenwen az hazbol*”, 385: *meenetek kýwe*; ÉrdyK. 8: „*kywe hanyatnak belöle*”, 230: *kywe hwllanak*. — A *levé* használata mintha még szűkebb körű lenne és egyes kódexekhez kötött: JordK. 244: *veffee lewe*, 411: *Lewe eswen*; ÉrsK. 112: *lewe zallottam*.

b) Az újabb igekötők és igekötő-előzmények

1. A kései ómagyar korban tovább bővül az igekötő-állomány. A határozószók igekötővé válását a különféle új jelentések kifejezésének szüksége motiválhatta. Alakilag semmiféle változás nem történt: ezek az igekötők, ill. -előzmények megőrizték a határozószó lativusragját (vagy egyéb „hová?” irányú ragját), és mindegyikük (szemben az egy szótagú *mëg*, *el* stb.-vel) két szótagú. Ez a tény összhangban van azzal a sajátosságukkal, hogy erősen őrzik határozószói értéküket is, vagyis a határozószói és az igekötői szerep közötti út valamely pontján helyezkednek el. (Ezt az átmeneti jelleget érzékelteti leírásomban az „igekötő-előzmény”, ill. az „igekötőszerű határozószó” terminus.) Vannak köztük olyan elemek, amelyek csak esetenként, egy-egy ígéhez járulva viselkednek igekötőszerűen (pl. *közbe*, *felül*), egyébként gyakoribbak határozószóként, és vannak olyanok, amelyek több ígéhez kellő gyakorisággal kapcsolódva már elérték a kettős szófajúság állapotát, vagyis bizonyos mondatkörnyezetben határozószóként, más összefüggésben azonban már igekötőként jelennek meg (pl. *által*, *alá*). Az itt tárgyalt igekötők közül a kései ómagyarban

nincs olyan, amely — eddigi határozószói szerepét elvesztve — kizárólag igekötőként funkcionálna.

Az újabb, két szótagú igekötők keletkezési módja tehát a szófajváltás, melynek során alaki változás nem következik be. Így ha keletkezéstörténeti kérdésekről szólunk, a kérdéses elemeknek a funkcionális változásairól, használatuk módosulásáról kell beszélnünk. Ha egy határozószó egyre gyakrabban és egyre több igéhez kapcsolódik, akkor veszít nyomatékából, és jelentése is általánosabbá válik: igekötőszerűen kezd viselkedni. Minél jobban kiterjed ugyanis a kérdéses elem használati köre, annál erősebb igekötői jellege. Az igekötővé válás megtörténetére utal az is, ha az illető szó az addig többnyire intranzitív, mozgást jelentő igét tranzitívvá teszi; határozószó még: JordK. 551: *atal terth vona*, de igekötő: ÉrdyK. 117: *lelködet atal follya*. A kérdéses szóalak igekötői jellegére utal az is, ha az ige jelentését — a képzőhöz hasonlóan — speciális irányban módosítja, ill. ha többféle jelentésmozzanattal bővíti vagy éppen erősen leszűkíti az ige jelentését: ÉrdyK. 371: *ötözeek be az zerzetben*. Az igekötőjelleg mellett szól az is, ha a vizsgált szóalak az ige kötött határozóját megváltoztatja, vagy ha — irányjelentésének elvesztése után — pusztán a cselekvést perfektiváló eszközzé válik. Tovább erősíti az igekötőjellegét a származékká válás, azaz a VirgK. 95: *alamenesnek vta* típusú származékok keletkezése. Esetenként a latin megfelelőből is lehet következtetéseket levonni (l. még a „Funkcionális kérdések” között).

2. Az újabb igekötők — a többi szófajhoz való viszonyuk alapján — két csoportra oszthatók.

A) A névutóval és határozószóval hármasszófajú ságot mutató igekötők: *fa alá* (névutó), *alá mutat* (határozószó), *alámegy* (igekötő).

a) Ezeknek a szavaknak egyik része névutóként személyragozható: *alám*, *alád*, *alá* ~ *alája* (*vet vmit*) stb. paradigmája van. Eszerint az *alá* határozószóból keletkezett *alá* igekötő alakilag megegyezik a névutó E/3. \emptyset személyragos alakjával (ezt határozószói személyes névmásnak tekintjük). Ebből az alaki egybeesésből származhat az az analogikus jelenség, hogy a személyes névmási paradigmában kitett E/3. személyrag (*alá-ja*) néha az igekötőn is megjelenik: NádK. 326: *ez velagra alaya vettetöt*; LobkK. 314: „*alaya tekynt* ez vilagnak *welgyre*”. A személyrag megjelenése azonban meglazítja az igekötő és az ige kapcsolatát, így az *alája* típusú alakokat ilyen esetekben sem tekintjük igekötőnek, hanem személyes névmásnak, noha nincsen anaforikus szerepe (vö.: BERRÁR: MNyT. 398). — *Alá* alakban, ha a *lë*-hez hasonlóan irányt jelöl, de általánosabb jelentésben szerepel, igekötőszerűnek tekinthető: KulcsK. 113: „*ala haylanak orzagok*”: „*inclinata sunt regna*.” Érdemes megjegyezni, hogy SYLVESTER a prepozíciók között említi a *lë*-vel azonos funkciójának értékelve az *alá*-t: 1539: „*descendo, le fjallok, auag alá megek*” (CorpGr. 78).

Az *elé* ~ *elö* ~ *elevé* igekötő jellege is egyre erősebb. A három alak közül az *elé* csak elvéve fordul elő: 1510 k.: „*irasoknak ele hozasawal*” (Gl.); ritka az *elö* is: FestK. 391: „*elew yewew [adventantis]* halalnak yelenfeege”; 1538: „*Presentare: elew adnij*” (Gl.). Leggyakoribb az *elevé* ~ *elévé* változat (okait l. korábban): MünchK. 55va: *èlèue kèlg [praeibis]* vrnac ozcaia èlöt”, 81vb: „*a-tizènkettö k9339l èg . . . èlèuè mulla vala azocot [antecedebat eos]*”. (A tranzitívvá válás mögött latin hatás is lehet.) Hasonló szerepben az *el* igekötő is megjelenik: MünchK. 22ra: „*micor inen i° èlmultuolna [transisset]*”. Az *elevé*-

nek bizonyos igék mellett erősebb a perfektiváló funkciója: SándK. 22: „*Elöwe aalla hyrena newo zyz*”; KulcsK. 120: „*Eleue hywa menyeth fellwl*”; „*avocabit caelum desursum*”.

A kései ómagyar korban gyakori az illativusi raggal megtoldott *elébe* ~ *eleibe* alak. Ez azonban, úgy látszik, igekötővé nem válik. (Bár néhány adatban a határozószerség és a névutószerség mellett az igekötőszerség is felmerül: JókK. 147: „*zerze magat az mondot farkasnak eleybe mennij*”; NádK. 371: *azzoñonknac eleibe alla*.)

Az *elé* ~ *elő* ~ *elevé* igekötővel azonos szerepben, főleg a *kel*, *mül* és a *vesz* igékhez kapcsolódva elég gyakori ebben a korszakban az ablativusragos *elől* alak is. Jelentését tekintve ez is lativusi irányú, és mint ilyen — legalábbis néhány ige mellett — igekötő-előzménynek tekinthető: MünchK. 35va: „*elől kel [praecedit] tutoket galileaban*”, 47va: „*kie elől mulnacvala [praebant] z kie kouetic uala otet*” (vö. *elevé kel*, *elevé mül*).

b) A többi ide tartozó igekötő (mely névutóval és határozószóval hármas szófajú) nem esik egybe alakilag a megfelelő határozószói személyes névmással: pl. *által*, *környül* igekötő, de: (*ő*) *általa*, (*ő*) *környüle* névmás (SzabV.: „*Twrwk Sereg kwrnywlv terjedwen*”) vagy nincs is ilyen megfelelője: az *öszve*, *egybe* stb. névutó, határozószó és igekötő is, de nincs **öszvém*, **öszvéd*, **öszve* paradigmája.

A hármas szófajúság tényéből sok elemzési probléma adódik, ugyanis (pl. az *által*) ugyanabban a mondatkörnyezetben mindhárom szófajcsoportba is besorolható, vagyis (pl. a *vmi[n]* *által* + ige szerkezetben) átmeneti kategóriát képvisel: MünchK. 14rb: „*pažāLola o taneituainiac tenger altal menniè*”: „*iussit ire trans fretum*”, 42rb: „*micoz tengerèn altal menten^c volna*”: „*cum transfretassent*”; bár a latin megfelelő segíthet elkülöníteni a szófaji értékeket. Fordított szórenddel igekötőszersége nyilvánvalóbb: AporK. 54: „*labbal altal mennek folon*”.

Az *által* egyébként az újabb igekötők közül a legkorábbiak egyike. Bizonyos igék mellett esetleg már a korai ómagyar korban is viselkedhetett igekötőszersűen. Viszonylag sok igéhez járul korszakunkban, és elég nagy gyakorisággal. Azokban az esetekben, amikor az igei szerkezetben nincs *-n* ragos (vagy ragtalan) főnév, az *által* valódi igekötőként jelenik meg: MünchK. 106rb: „*Lattac kit altal gakdoftac*”; gyakori a *gyak(dos)* szinonimakörébe tartozó igék mellett is: 1456 k.: *altal ijtette vona* (Gl.); PeerK. 128: *altal ökleltetek*; CzechK. 72: *altal zegezeek*; stb. Mozgást jelentő igéken (származékokon) kívül (*megy*, *jön*, *fut*, *úszik*, *szökik*, *jut*; *hoz*, *von* stb.) nem mozgást jelentőhöz is kapcsolódik; ilyenkor irányjelentése elhomályosul: VirgK. 85: „*Az ket agaes oly nagi vala, hogi mynd az zeles vilagot altal erik vala*”. Sőt, átvitt jelentésű származékot is létrehoz: JordK. 400—1: „*az te tanythwanýd atal haghýak az veeneknek hw zerzeefeket . . . Mýze ty es atal hagwan nem tarttýatok v2 ýftennek pazanczolatýat*”. — Az *által* igekötős ige mellett nemcsak határozói vonzat, hanem tárgy is állhat (l. fent JordK. 400—1). Ha azonban az igekötő mozgást jelentő intranszitiv igét tesz tranzitívá, a szerkezetben megjelenő tárgyragos szó valószínűleg nem értékelhető valódi tárgynak, csak a tárgy és a határozó közötti átmenetnek (vö.: R. HUTÁS: MNy. LXXIX, 295—6): FestK. 365: „*Menden . . . bel hatatlanokat altal yaartam [penetravi]*”; DebrK. 112: „*folio vyz altal folia az orzagot*”. Ezek a szerkezetek részben következményei az *által* igekötővé válásának, részben hozzá is járulnak az igekötői használat erősödéséhez. (A latin minta is hathatott: MünchK. 42rb: „*befutuan mēd a vidēket*”: „*percur-*

rentes universam regionem”). — Az *által* igekötő alakváltozatai közül a kései ómagyar korban csak az *atal* használatos (az *át* későbbi, az *ált* pedig csak névutóként jelenik meg), bár az *által* fővariánshoz képest jóval ritkább: 1470: *atal mene* (Gl.); JordK. 267: „*ký wzhathýja atal az tenghez*”.

Sok ígéhez járuló, sokféle funkciójú igekötő az *egybe* is. Határozószói használata ennek is kezd visszaszorulni. Morfológiai szerkezete (számnévi tő + szekunder rag) azonban arra utal, hogy az *által*-hoz képest feltétlenül későbbi eleme határozószó-, majd igekötőrendszerünknek; a kései ómagyar kor folyamán azonban annyira általános használatú, hogy keletkezési idejét e korszak elejére, esetleg a korai ómagyar végére bizvást feltehetjük. Tárgyalt korszakunkban leggyakrabban a *gyűl*, *gyűjt*, *gyülekezik* ígéhez kapcsolódik. Ezekhez nyomatékositási, egyértelműbb kifejezésre törekvésű céllal járulhatott az *egybe*, lényegében nem változtatva az ige kötött bővítményeinek körén (*gyűl*, *egybegyűl* vhol, vho; *gyűjt*, *egybegyűjt* vmit). Mozgást jelentő igék mellett elsősorban a mozgás, a tevékenység alapvető irányát jelöli; vmely közös helyre, egy helyre irányul a mozgás: MünchK. 45ra: „*micoz latta volna i' a' golekežetn' egbè futtat*”: „*cum videret Iesus concurrentem turbam*,” 15vb: „*egbè hivan o tizenkèt taneituanit*” ~ JordK. 381: *egybe hívvan [convocatis]* . . . Egyéb igék jelentését — az ige alapjelentésétől függően — különböző irányokban módosítja; pl. 'egy darabbá, egy egészé' jelentésmozzanattal bővíti az ígét: MünchK. 25ra: „*kikèt ilten egbè žerketet [coniunxit]* ember megne valazia”; JordK. 714: „*leghottan egybe forzadanak h'v' czontýa*”. — Irányjelentését elvesztve pusztán perfektiváló funkciót is betölt már: KeszthK. 116: „*fegywerketh egybe tvr ees verteketh tyzel egeth*”. Ez az igekötő is képes új jelentésű ígét létrehozni: DomK. 179: „*Te vagy en tarfom . . . egyben alyonk*, es femynnemev ellenfeeg nem arthat”; 1545: „*syessen the kmetek walamy nepel, merth ha az lengelekel [ti. a törökök] egh'beh ferkeznek ['szövetkeznek']*, mew . . . kevesek wagyonk elleneh” (LevT. I, 29). — Az *egybe* határozószó morfológia alakváltozatai, az *egyembe* és az *egyetemben* nem váltak igekötővé. Ez csak a legrövidebb változat sorsa lett, éppen rövidegéből következően.

A kései ómagyar kor előre haladtával az *egybe* igekötőt fokozatosan egyre inkább az *öszve* váltja fel. Korszakunkban azonban még az *öszve* a ritkább. A kései ómagyar kor elején indulhatott el az igekötővé válás útján. A szintaktikai körülményeket jól illusztrálja a KTSz. adata: „*fyal ufve lele*”. Ebben a szerkezetben az *öszve* eredetileg határozószó (állapothatározó), amely a *-val/-vel* ragos határozóval közös igei alaptaghoz kapcsolódik. Így itt megvolt a lehetőség arra, hogy a két határozó között szintaktikai viszony jöjjön létre: a határozószóval kifejezett határozó a ragos főnévi határozóval értelmezőszerű kapcsolatba került. Ebből az állapotból kétféle továbbfejlődés volt lehetséges: a határozószó (a másik határozóhoz vonódva) egyfelől névutóvá, másfelől (az ígéhez közeledve) igekötővé válhatott. — A mozgást jelentő igék jelentését 'egy helyre, együvé' jelentésmozzanattal gazdagítja (miközben befejezetté is teszi a cselekvést): CornK. 31v: „*evzve folnak [concurrunt]* zerelmnek enne nagy jegyey”, 110r: „*ot . . . nagy lok erek es jnak evzue ievnek [concurrunt]*”. Máskor 'kölcsonösen, egymás felé' jelentéssel bővíti az ige eredeti jelentését: 1490 k.: „*kezet ezue jte*” (Gl.); MargL. 131: „*kezey evzue kucholvan*”. A befejezettségen kívül az ige 'eggyé, egy egészé' jelentését erősíti: DomK. 150: „*az koporfonak helyeet, nagy kevuekkel erevffen evzue ragazta*”, 174: „*mynt ha evzue zevt'eeek volna evket [ti. a hajat]*”; máskor pedig 'szét, darabokra' jelentésű az igekötő: KazK. 64: „*edenöket: mind özue törtem*”. Bizonyos igék mellett pusztán perfek-

tiváló funkciójú: DebrK. 53: „čudakepen *özue egiefődenek* . . . az iltenleg f az Embőrfeeg”. — Az *özve* használati köre lényegében az *egybe* igekötőéhez hasonló. Gyakran járulnak ugyanahhoz az igéhez: 1470: *egbe ragad*, 1490 k.: *ezue ragada* (Gl.), de sem lényeges jelentésbeli, sem nyelvjárási megoszlás nem mutatkozik.

Elég sok igéhez járul a *körül* ~ *környől* igekötő is. Eredeti ablativusi irányjelentése még mint határozószónak vált locativusivá, majd lativusivá. A „hová?” kérdésre felelő előfordulások megszaporodásával lépett át a határozószó az igekötői kategóriába. Vannak átmeneti esetek, amikor inkább „hol?” kérdésre felelő határozószó a *körül*, de az igével való gyakori kapcsolata miatt igekötőszerűsége is felmerülhet: JókK. 49: „vewlgekett es *kewrnewlallo* heggyekett”: „montes et valles circumquaque”; 1520: „ex ciecumstantijs Locj: heleknek *kvrniul alla[sabol]*” (Gl.). Ha „hová?”, „merre?” kérdésre felel, erősebb az igekötői szerep: NádK. 361: „*kórnúl tekintven* monda”. Az is igekötőszerűségére utal, hogy az ige jelentésének specializálására is képes: JordK. 603: „az ellenfeghtwl Jezwfalem varafath *kezwl venný*”; ÉrsK. 134: „Az kőd *kórwł foghaa őtet*”; mozgást jelentő igét tranzitívvá tesz: DobrK. 117: *a varoft kórnól iariak*; NádK. 537: „a veer *testeth kórnúl folya*”; sőt, állapotot jelentő (statikus) igét is képes tranzitívvá tenni: PeerK. 315: „*Kórnól fekefnek téged chafarok*”.

Korszakunkban kezdhet igekötővé válni a *felül* és a *közbe* is. De még kevés igéhez járulnak, így inkább csak igekötő-előzményeknek tekinthetők. A *felül* határozószó mint kötött bővítmény a mozgást jelentő *múl* ige mellett viselkedik igekötőszerűen, mégpedig elég gyakran. Ebben a kapcsolatban az ige elveszti mozgásjelentését, és átvitt jelentésűvé (s egyúttal tranzitívvá) válik: BécsiK. 75: „ki bōrlēfēggēl z huttēl mēdenēkēt *fellōl mul vala [praecel-lebat]*”; BirkK. 2b: *ereiet fellōl mulia*”; 1490: „Excedit, superat: *felwl mul*” (Gl.). — A *közbe* határozószó pedig a *vet*, *vetés* és a *jár*, *járás*, *járó* igék, ill. származékok mellett igekötőszerű: MargL. 6: „Ez zent zvz . . . jmadkozyk vala zvnetlen olyha myndenkevzbe *vetef* nekevl”. A *jár* ige szerkezetét új kötött határozóval is kibővíti: CornK. 31r: „zvz maria . . . *kevzbe jary* az egyhazy emberekert”; WinklK. 41: *KEwzbe iaryon myerthewnck*.

E csoportból felmerül még az *ellent* igekötőszerűsége, mivel a *tart* igével (és származékaival) alkotott kapcsolata igen gyakori (a *-t* funkciója nem világos: valószínűbb, hogy locativusrag, de tárgyrag is lehet): SándK. 23: „ez vak merőök my parančēolattinknak *elent tartook [contraluctantes]* lanczokkal meg kötőzteeffenek”; 1541: „az mit megygertwnk . . . meges akaryuk adni, nem akarunk *ellent tartany* benne” (LevT. I, 13). A XVI. sz. második feléből fennmaradt glosszák, szótártörödékek is felveszik az *ellent tart* kifejezést: 1560 k., 1577, 1600 k. (Gl.).

B) A kései ómagyar korban keletkezett igekötők, ill. igekötő-előzmények másik csoportját az jellemzi, hogy csak a határozószóval mutatnak kettős szófajúságot (névutóként nem élnek).

a) Közülük sajátos, zárt csoportot alkot a *rēá*, *belé*, *hózzá* és a *neki* (vö.: SIMONYI: Nyr. IX, 209; KERTÉSZ: Nyr. XXXVII, 397–402; R. HUTÁS: MNy. LXXIV, 69–73, LXXIX, 291–2). Ezek ugyanis a korábbi nyelvtörténeti korszakokban még éltek névutóként (akkor az *alá* típusba tartoztak), a kései ómagyar korra azonban határozóraggá váltak (a *-hoz* és a *-nek* már az ősmagyar korban, vö. HB.: *ozchuz*, *halalnek*; a *rēá* és a *belé* pedig a korai ómagyar kor folyamán, vö. TA.: *utu rea*; HB.: *vilagbele*, ahol a *rea* és a *bele* még névutó). Egykori névutóságukra a *rēám*, *rēád*, *rēá* stb. típusú paradigmák utalnak. E

négy igeikötőnek, ill. igeikötőszerű elemnek mindenesetre lényegében hasonló története van. Egy eredeti (*belé* típusú) lativusragos főnév (vö. *ház belé męgy*) egyfelől névutóvá szilárdul, ami határozóraggá válik, másfelől határozószóvá, ami idővel igeikötői funkciójú elemmé lesz. A változás során azonban korábban válik a névutó raggá, mint a határozószó igeikötővé. Lehetséges, hogy éppen a rag megszületése segíti elő a határozószó igeikötővé válását: egy *házba męgy* típusú szerkezet határozójához először (nyomósítás, kiemelés, egyértelművé tétel végett) értelmezőszerűen kapcsolódhatott a *belé* típusú határozószó, ami aztán az igehez vonódott, és annak előtagja, ill. igeikötője lett (vö.: PAIS: MNy. LV, 184). Ez a keletkezési mód magyarázhatja azt aényt, hogy mind a négy igeikötőnek, ill. a velük alakult igeikötős igeinek kötött határozói bővítménye van, ill. lehet az egész magyar nyelvtörténet folyamán: KeszthK. 14: „Az *tvrbe kyth el reytenenek wnen labok bele akadoth*”: „comprehensus est pes eorum”; ÉrdyK. 599: „az eztelen papy feydelmek *reea rohananak az zent apostolokra*” (vö.: R. HUTÁS: MNy. LXXIV, 69–73, LXXIX, 299; DEME: MNy. LV, 197). Idővel, még a kései ómagyar kor folyamán ezek az igeikötők, ill. igeikötős igeik kilépnek ebből a szerkezetből, és kötött határozói bővítmény nélkül is állnak; ez összefügg a jelentésváltozások produktumok számának gyarapodásával (vö.: SIMONYI: Nyr. IX, 209; DEME: MNy. LV, 185–98; ANTAL: NyudÉrt. 29. sz. 42).

E négy igeikötő azonban nem egyidős, és a kései ómagyarban nem egyforma erős. Az adatok szerint a *rěa* tart legelől, annak fejlődött ki legelőször és leggazdagabban igeikötői alkalmazása. Ennek talán az a magyarázata, hogy a *rěa* kifejezte helyviszonyt és egyéb határozói vonatkozásokat nem lehet más igeikötővel kifejezni (vö.: KERTÉSZ: Nyr. XXXVII, 399). Elsődlegesen lativusi helyviszonyra utal; ilyenkor általában kötött határozója van: 1470: „keszdeny: tamadny: valamj *dologhra* Igehekeszny: tórekódnj: ellensegwl *rea menny*” (Gl.). Gyakori átvitt értelmű használatban is: ÉrdyK. 190: „Ez *bezeedre mynd reea haylanak az lydo doktorok*”. Kötött határozó nélkül is utalhat helyviszonyra: VirgK. 27: „w nem hofi el futna, es az veresegtwl felne, de ynka *rea fut vala*”, 33: „Harmad kibe lwn zent ferencz *criftulhoz halonlatos, az zent sebeknekh ree adafaban*”; így, kötött bővítvány nélkül néha pusztán befejezetté teszi az igit: MünchK. 82vb: „fēzehēdmg ȝtēt . . . Es ȝc iuoltn' vala ȝ žauockal 2 Pilatos *reia itēle [adiudicavit] ȝ kēzēfekēt*”.

(A *reā* határozószó locativusi társa, a *rajta* is viselkedik néha igeikötőszerűen, de nem tekinthető annak: MünchK. 18ra: „Ki az embez tú kȝzȝllētec kinēc vagon eg iuha 2 ēsēndic žombaton a: vézembē nemde *rajta ragad [tenebit 'megragad, megfog'] e 2 ki emēli ȝtēt*”; kötött határozós szerkezetben igeikötőszerűsége valamivel erősebbnek látszik: ÉrdyK. 400: „fwtha az kwn kyralhoz es meg efkweek neky hogy ha zeghedfeegwl mellee yewne lazlo kyral ellen Erdelflegōt neky adnaa . . . Az kwn kyral azon *raytta ragadwan* nagy haddal be yewe magyarraa, es zallaa meg vng varaat”).

A *rěa* mellett a *belé* mutatkozik leginkább igeikötőnek korszakunkban; kötött határozós igei szerkezetben már igeikötőszerűsége erősebb: JordK. 745: „latam . . . nemýnemw edeent, . . . *kýben bele tekeenthwen*”; ÉrdyK. 466: „Criftulnak zent *zerelmeeben oly yghen bele merewlt vala*”. Ha kötött határozó nélkül áll, akkor határozószósága domborodik ki: JókK. 27: „czýnaltuala olyatant ment egý haylok *lbele mene*”; BécsiK. 38: „ēluēuē ȝ ȝz iēgēt az ozlopokȝol 2 *bēle takara ȝ tēftēn. ȝ tozȝokēt*”. Határozószószerűségére az vall, hogy a szövegelőzményben mindig megtalálható az a főnév, amelyre mint 3.

sz.-re a *belé* visszautal (*hajlok, jegy*). Ez az anaforikus szerep a következő adatban gyengébb, így az talán inkább igekötőszerűnek vélhető: 1533: „ven eg hazackat yt zenthmiklofon valamit zolgalatiawal talalt [ti. pénz] mind *bele* *atta* zegen. Nag rezewel maftan es ados” (LtK. I, 141).

A *hozzá* is csak a kései ómagyar korban kezd igekötővé válni, de kevesebb igéhez és ritkábban társul. Kötött határozós szerkezetben inkább igekötőszerű: WeszprK. 66: „tőret *hoza* *vaga* a piľpőknek zolgaliahoz”, anélkül inkább határozószószerű: DomK. 101: „*hozya* *teueen* az apacchak ez zerzelt”. — A csoport negyedik tagja, a *neki*, úgy látszik, korszakunkban még nem igekötő. A szó maga igen gyakori ómagyar nyelvelméleinkben, de ez mindig anaforikus szerepű személyes névmás, a *nekem, neked, neki* sor 3. sz. tagja. Igekötővé valószínűleg csak a középmagyar korban válik, vö. 1577: „dedo: *neki* *esni* *valaminek*” (Gl.).

b) Korszakunkban van keletkezőben még néhány olyan igekötő, amely határozószóval kettős szófajú. (Ezek a névutók osztályával semmilyen módon nem érintkeznek.) Ezek: *vissza, hátra, haza, oda, ide*. Mind gyakorisága, mind funkcionális gazdagsága alapján a *vissza* lehet közülük a legrégebbi. Eredeti irányjelentésében a leggyakoribb: 1337: *Vyzsamewpatak* hn., 1430: *vizyayaroviz* (OkI Sz.); 1456 k.: „*dissensiones vizza uonas vizza vonasog*” (Gl.); CornK. 84r: „menden állapotot *vizza fordeyt*”. Igekötőszerűsége a SzabV.-ban is felerül: „Nagy bws yonhal meg *vyzga terenek*”; hasonlóképp: 1518—1523: „rezem mynden pernelkewl megý *wjzsa zalijon* az Dragffy Janosra” (Nyr. XXXVI, 168), de lehetséges, hogy ezekben hangsúlyos, mondatrész értékű határozószó a *vissza*.

A *vissza* igekötő a hasonló jelentésű *még* funkciójába lépett, amikor a *még* irányjelentése visszaszorult, és elsősorban a befejezettség jelölője lett (vö.: J. SOLTÉSZ, Igeköt. 33). — A *vissza* szinonimája ekkor a *hátra* is. Egyes kódexek (pl. a JordK.) jobban kedvelik. Bizonyos mozgást jelentő igék mellett mindkettő megjelenik. A határozószói és az igekötői használat között elég széles az átmeneti sáv. Leggyakrabban a *fordul, fordít, néz, tér, tekint* igékhez járul: JordK. 625—6: „*Hattrra fordwlvn . . . Jefus lata azokat*” (~ MünchK. 85vb: *Megfordoluan: conversus*), 169: *hattrra terth volna* 'visszajött volna'. Nem mozgást jelentő igék mellett igekötőszerűsége erősebb: ÉrdyK. 118: „Ha . . . eedes atyaad az aytoon eletted atal fekwneek, meegh ees atal haghyaad es myndeneket *hattrra hagyuan* folamyaal az zenth kerezthffanak zaztoya alaa”. A szintén hasonló jelentésű *hátmegé* határozószó azonban — nyilván bonyolultabb morfémaszerkezete, hosszúsága miatt — nem vált igekötővé.

A kései ómagyar korban jelentkezik igekötő-előzményként a *haza*. Leginkább a *megy, jön, küld, tér* igékhez kapcsolódik, mégpedig mindig eredeti jelentésében. Így csak a kapcsolódás gyakorisága utal némi igekötőszerűsége: ÉrdyK. 510: „harmad napra *haza ternee*”; TelK. 24: „meg latnia ötet *haza iduót*”. Fordított vagy megszakított szórend esetén ez az igekötőszerűség nem vagy alig érződik: 1526: „ha eelek ees tyztessegemre *ijevék haza* ezt fogadom” (MNY. XXXVII, 204); ÉrdyK. 511: „foha *haza* nem *yewt volna*”.

Hasonló a probléma az *oda, ide* igekötőkkel, ill. igekötő-előzményekkel is, bár ezek (főleg az *oda*) több igéhez járulnak, és gyakoribbak az előzőnél. A *jön, megy, hoz, visz, ad, tesz* stb. igék u t á n állva még inkább határozószók, főleg akkor, ha értelmezőszerű funkcióban egy másik határozó követi őket: MünchK. 45ra: „*hoziatoc idé hoziam ötét*”; ÉrdyK. 509: *yewy eede ezen herre*. Az *oda* igekötőszerűsége oly mértékben nő, ahogy anaforikus szerepe csökken.

Ennek alapján még határozószó: SándK. 24—5: „veffetők úketh imez *palo-taaban . . . menyönk el oda* [ti. a palotába] hozzáaiok”, de már igekötőszerű 1452: „annak felette *attā odda* En magamat” (RMNy. II/2, 359); JordK. 628: „ottan *oda híjwa* az vew leghent az naaznagy”; igekötő jellegét az is támogatja, hogy a MünchK. párhuzamos helyén a latin *vocat*-nak megfelelően a puszta ige áll: 86rb: „*Híwa a· nažnag a· volégent*”; eszerint a JordK. 628 (fent idézett) adatában az *oda* az irányon kívül a befejezettségre, a cselekvés eredményességére, végpontjára, célhoz jutására is utal. Hasonló funkciót az *ide* is betölthet: TelK. 22: „*yde időtem*: hog felemelnem az en zemeymet a hegekre”. Az *oda*, *ide* erősebben igekötőszerű, ha igéjével együtt kötött határozója van (bár az igekötő nélküli ige mellett is állhat *-hoz/-höz/-höz* ragos határozó): 1492: „prior *Ide iwth vala vramhaz*” (MNy. XXXVII, 203); 1527: „hamar *yde hozatlak enhozzam*” (MNy. XXXVII, 206), valamint akkor, ha (képzőszerűen) új jelentésű igét hoz létre (ilyenkor „hová?” irányú határozó nincs is a mondatban): 1526: „az my ayondokoth az menyegzewre . . . kylthek, mind kez volnak *oda amnom* [!] [átadni bárkinek, lemondani róla], csak te kegyelmed ne kyssebeyth wola engem ewel” (LevT. I, 3). Igekötő jellegére utal továbbá az, hogy már egy XV. sz.-i glosszában is szerepel igéjével együtt: 1456 k.: „*veniens: oda menuen . . . odamegek*” (Gl.).

Az elemzett igekötőkkel, ill. igekötő-előzményekkel alkotott igéknek a latinban általában igekötős ige felel meg (adverbium főleg a *hátra*, *oda* és *ide* megfelelőjeként jelentkezik). A latin prefixumhasználat is ösztönözhetette a fordítókat az igekötők mind nagyobb arányú alkalmazására. A szakirodalomban felmerül még más határozószók igekötőszerűségének a lehetősége is (pl. *túl*, *utol*, *szét*, *tele*, *végig*), de — a kései ómagyar korra vonatkozóan — adataink ezt nem támogatják.

3. Az eddig tárgyalt, kései ómagyar kori igekötők a vizsgált törzsanyagban ritkán fordulnak elő. Mind lexikai gyakoriságuk, mind szöveggyakoriságuk igen alacsony. Megszámlálásukat nehezíti az a körülmény, hogy viszonylag nagy a határozószó és az igekötő közti átmeneti állapotban levő elemek száma. Az igekötő-előzményeket is beleszámolva (mind lexikális szinten, mind a szóelőfordulások tekintetében) a törzsanyag adatai a következők: 19 különböző igekötő, ill. igekötő-előzmény 89-szer fordul elő. Így egy igekötő átlagos előfordulási száma 4,68. A gyakorisági sorrend a következő: *által* (19 előfordulás), *egybe* (11), *elevé* (8), *oda* (7), *alá* (6), *haza* (6), *öszve* (5), *ide* (4), *ellent* (3), *elől* (3), *hozzá* (3), *rää* (3), *vissza* (3), *belé* (2), *hátra* (2), *elő* (1), *félül* (1), *környöl* (1), *közbe* (1).

B) Funkcionális kérdések Általános jellegű megjegyzések

Az igekötők funkciójának vizsgálata során arra a kérdésre kell feleletet adnunk, hogy milyen viszonyban van az igekötő az igével, pontosabban az igekötős ige az igekötő nélküli puszta igével (vö.: DEME: I. OK. XI, 237; HADROVICS: NytudÉrt. 83. sz. 179). Az igekötő nélküli és az igekötős ige jelentése, szerepe különböző mértékben térhet el egymástól: az egyik póluson azok az esetek állnak, melyekben az igekötős ige és a puszta ige nagyobb zökkenő nélkül felcserélhető (*indul~megindul*), mert jelentésük között csak árnyalatnyi különbség van, a másik póluson pedig azok, melyekben az egyik

igének a másikkal való helyettesítése lehetetlen (*áll—megáll, tagad—megtagad, vált—megvált*); e két véget között aztán a különbözőség sok válfaja megtalálható. — A különféle funkcionális szembenállások között a leggyakoribb az, amikor az igekötő nélküli ige nem fejezi ki a cselekvés irányát, az igekötős kifejezi (*megy—kimegy*), az igekötő nélküli ige imperfektív, az igekötős perfektív (*csinál—megcsinál*), vagy az igekötő nélküli igének (sokszor lexikai szinten is) más a jelentése, jelentésárnyalata, mint az igekötősnek (*él—visszaél*). A funkcionális szembenállás úgy is jelentkezhethet, hogy az igekötő nélküli igének mások a szintaktikai viszonyai, mint az igekötősnek.

Az igekötők jelentésmódosító és szintaktikai funkciói azonban nem határolhatók el élesen egymástól, ugyanis egymásba olvadnak, egyszerre is megjelenhetnek, sőt a különböző funkciók, illetőleg funkciólehetőségek keresztezhetik is egymást. Abban a mondatban például, hogy MünchK. 42rb: *befutuan mēd a vidēket*: „percurrentes universam regionem” vagy ÉrdyK. 574: „ez vylagot atal fwto ezes neepektewl”, az igekötő megjelöli az irányt, kifejezi a cselekvés aspektusát (befejezettségét), s egyszersmind megváltoztatja az ige szintaktikai helyzetét (tranzitívá tesz egy többnyire intranszítív igét). — A *lehull* igének eredeti konkrét 'leesik' jelentése mellett (melyben az igekötő irányt és befejezettséget egyaránt jelöl) [vmely építmény] leomlik, elpusztul' jelentése is van, ami már lexikai jellegű változás, és az igekötő képzőszerűségére utal: ÉrdyK. 338: „Az balwan Ifteneknek templomy mynd lee hwllanak”.

Az igekötő különböző funkcióinak megállapítását egyéb körülmények is nehezítik: nem mindig lehet pl. a meglevő szöveganyag alapján kimutatni, hogy az igekötős ige új jelentése az igekötő jelentésmódosító szerepének tulajdonítható-e, vagy a már létrejött igekötős ige egészében ment át az adott jelentésváltozáson. Ez utóbbi eset ugyanis az ige jelentésváltozásának szférájába tartozik, és nem az igekötő-használat következménye (a *felkel* esetében pl. valószínűleg az egész igekötős ige ment át azon a jelentésváltozáson, melynek során a konkrét 'ültéből stb. felkel' jelentés mellé a 'halottaiból felkel, feltámad' átvitt jelentés keletkezett). — A jelentésváltozás megítélése azért is problematikus, mert nem mindig tudjuk biztosan kimutatni, hogy az igekötős ige által kifejezett jelentés megvan-e az alapigében vagy nincs (ugyanis csak az utóbbi esetek tartoznak az igekötő jelentésmódosító szerepének vizsgálatába). Gyakran akkor is nehéz az egyértelmű értékelés, ha az alapige többjelentésű, és az igekötő az alapigének egyszer az egyik, máskor a másik jelentéséhez kapcsolódik. Ilyenkor is igen változatos jelentésű igekötős igék születnek. Mindemellert nemcsak az igekötő jelentése hatolhat be az alapige jelentésébe, hanem az alapige jelentése is befolyásolhatja az igekötő jelentését (vö.: ZSIRAI, ObiugIk. 28) stb. Mindebből kiviláglik, hogy igen bonyolult jelentésbeli kölcsönhatások érvényesülnek, és igen sokféle jelentésű igekötős ige keletkezhet (pl. *meqtart*).

Az azonban minden igekötő funkcionális változásában közös, hogy az eredeti irányjelentés mellé — kisebb vagy nagyobb mértékben — létrejön a perfektíváló és egyéb jelentésmódosító funkció. Ez a változás a különböző igekötők esetében nem egyforma ütemű, nem egy időben zajlik le. — Legelől a *még áll*, ezt követi az *el*, majd a *fél*, *ki*, *be* s — a legkorábbi igekötők közül — utoljára a *lē*. Az újabb igekötők, ill. igekötőszerű határozószók pedig még elsősorban irányjelentésükben fordulnak elő, egyéb funkciókban ritkábban.

Az igeekötők fő funkciói és funkcióváltozásai

Az igeekötők szerepét elemezve két nagy, önmagán belül is differenciált funkciócsoportot különíthetünk el: egyrészt az igeekötők jelentésmódosító, másrészt pedig az ige szintaktikai viszonyait megváltoztató szerepét, képességét. A jelentésmódosító funkció többféleképpen is megnyilvánul: az igeekötő megváltoztathatja az igeekötő nélküli alapige irányjelentését, aspektusát, de a jelentésmódosítás egyéb fajtáira is alkalmas. Az igeekötő szintaktikai módosító szerepe pedig azt jelenti, hogy az igeekötővel összekapcsolódott ige bővíthetőségében (a tárgy és a határozók használatában) változás áll be (vö.: SZABÓ, MMNyelv. 159—60; J. SOLTÉSZ, Igeköt. 155—73; LOTZ, UngSprachs. 104—5; PENAVIN, MNyj. VI, 100—1; TEMESI: MMNyR. I, 265—6; VELCSOVNÉ: MMNy. 66—7; FÜLEI-SZÁNTÓ: NytudÉrt. 104. sz. 329—32).

a) Az igeekötők jelentésmódosító szerepe

I. Az igeekötők legrégebbi funkciója az igében kifejezett cselekvés irányának a megjelölése. Az egy szótagúvá rövidült, legrégebbi igeekötők közül a *még, el* irányjelentése az ómagyar kor folyamán (a perfektíváló és egyéb funkció erősödésével párhuzamosan) egyre gyengül, míg a *lë, be, ki, fël*, valamint a két szótagú, a nyelvhasználó számára felismerhetően lativusra végződő igeekötők többnyire frissen őrzik konkrét irányjelentésüket; elsősorban mozgást, mozdítást, irányváltoztatást kifejező igékhez járulnak: 1456 k.: *odamegek*, 1470: *tengeren atal mene* (Gl.); DöbrK. 382: *ala idteben*; ÉrdyK. 510: *le zókölleek lowa hatarol*; BirkK. 4b: *le haiolianak*. — A *fël* és a *lë* mozgást jelentő ige mellett általánosabb 'fel' és 'le' irányt is kifejez: a *fël* pl. a víz folyásával ellentétes irányt is jelölheti; még átvittebb értelemben utalhat a fővárosra, ill. magasabb hivatalra, valamilyen központra is: 1524: „ha valahogh az dologh Ide *fel* terne tahath lattaffek az kÿralnal ees mÿnd az wraknal” (MNY. XXV, 69; Budán); 1543: „az leweleketh... Polany Ferencz *kylte fel*... inen vramtul el zabadulhathnek, enes *fel* mennek, feles megek” (LevT. I, 21; Egervárról Pozsonyba küldik a levelet).

Nemcsak konkrét helyváltoztatást jelölő igék mellett lehetnek irányjelentésűek ezek az igeekötők, hanem olyanok mellett is, amelyeknek a jelentése az irányulás mozzanatát is tartalmazza: 1512: „ez leuelnek *kij adafwig*” (MNY. LXIX, 229); DebrK. 3: *hatra tekinte reiaiok*. Sőt, állapotot kifejező igékhez kapcsolódva is; ekkor dinamikussá válik az alapigében kifejezett cselekvés, olyanná, melynek iránya is van: BécsiK. 5: „*le ölq [sedit]* Ruth az azatoc *oldalához*”; VirgK. 63: *le fekwv volna*.

Később (de már a korai ómagyarban) olyan igékhez is kapcsolódtak, amelyek nem mozgást stb., hanem egyéb cselekvést jelöltek; ezeket is irányjelentéssel egészítették ki: MünchK. 58ra: „az *hi2 ki hi2heuec o zolla mēd a videcbe*”; NagyszK. 36: „a *veer őzue faqvan*”; ÉrdyK. 445: „*egybe ragadanak* [ti. a kötelek] *mynth ha egybe fontaak vona*”.

Eddig a *még* és az *el* irányjelentéséről még nem esett szó. Ezek az igeekötők keletkeztek ugyanis a legkorábban, következésképpen ezeknek az irányjelentése szorult vissza korszakunkra a leginkább. Ekkor a *még* a leggyakoribb igeekötő, az összes törzsanyagbeli igeekötő-előfordulás 54,6%-a. Ennek viszont csak egy töredéke (6,16%) őrzi már az eredeti 'vissza, hátra' jelentést.

A későbbi korszakok nyelvéllapotához képest mégis elég számottevőnek tűnik a *még* kései ómagyar kori irányjelentésű használata (mind a lexikai gyakoriság: 5,12%, mind a szöveggyakoriság szintjén: 6,16%).

Irányjelentésben elsősorban mozgást, mozdítást, általában helyváltoztatással járó cselekvést jelentő igékhez járul: JordK. 612: *megh kyldde: remisit*; DomK. 312: „ew jmadlagauual . . . halalrol eletre *meg hyva*”. — Nem mozgást jelentő igékkel: FestK. 368: „Gyakozta fwtaafomat *megh tartvztattam [retentavi]*”; KészthK. 29: „*megh tartom* magamath een *kegyetlensegemtwl*” (de már ezeknek az igekötős igéknek a tiszta, irányjelentés nélküli befejezett használata a közkeletűbb: JókK. 41: „paranczolatokott . . . *meg tarta*”). A 'vissza, hátra' jelentés, ill. annak nyomai még jó néhány más *még* igekötős igében is megvan: *megad, megfizet, meghagy, megmarad, megkér, megtorol* stb. A kései ómagyarban ezek az igék szinte listázhatók. Valószínű, hogy ekkor, ebben a szerepben új igekötős kapcsolatok alkotására már nem képes. „Erről tanúskodnak — negatív módon — első nyelvtaníróink, akik mit sem tudnak arról, hogy a *meg* tulajdonképpen 'visszá'-t jelent” (J. SOLTÉSZ, Igeköt. 32). A *még* fő funkciója ekkor már a perfektiválás, a 'vissza, hátra' jelentést pedig más lexémák fejezik ki (pl. *hátmegé, hátra, vissza*; [vö. STEINER: Nyr. II, 433—8]; valószínű, hogy az irányjelentésű *még* pótlására hívta elő a nyelvi szükséglet ezek terjedését, ill. a *hátra* és a *vissza* igekötővé válását).

Mind gyakoriságát, mind jelentésfejlődésének előrehaladottságát tekintve a *még*-et az *el* követi. Irányjelentése a *még*-éhez képest ekkor konkrétabb, színesebb, változatosabb (ezzel összefüggésben perfektiváló szerepe még gyengébb). Nemcsak az *elmegey-, elszáll*-féle igékben van *meg*, hanem közeledést jelentő igékhez is járulhat ez a távolodást (távolítást) kifejező igekötő: 1492: *el wrien kegelmed* (MNY. XXXVII, 203); DöbrK. 380: „kvlde v̇ zolgait *el hynyok* az hyttakot az menegzöbe”. Ennek a jelenségnek szemléleti háttere van: ezeknél az igéknél ugyanis „a mozgás kiindulópontja van a beszélőtől távol, s a mozgás ettől távolodik, azaz a beszélőhöz közeledik” (J. SOLTÉSZ i. m. 58). Távolodást kifejező funkcióban átvitt értelemben is használatos: SándK. 29: „semmy keppen *el* nem *hayol* az ű hityről”; állapotól való távolodást is kifejezhet: NádK. 340: *eköfsege el valtozic*. — Nem konkrét mozgást, hanem mozgással együtt járó cselekvést jelentő igékkel kapcsolatban is kifejezhet távolodást; ilyenkor többnyire a cselekvés eredményeképpen jön létre az a távolság, amelyet az *el* tükröz: 1456 k.: *elzakatak hittuul*; JordK. 384: „ŷwttem az ffyat *el valasztanŷ hw att''athwl*”.

Az irányjelentésen belüli jelentésárnyalatokat tovább nem részletezve az *el*-nek még egy funkciójára kell utalnunk: ez a fokozó, nyomatékosító szerep (pl. *elki*). De mivel ebben a jelentésében nem igéhez kapcsolódik (tehát nem tipikusan igekötőként viselkedik), hanem határozószóhoz vagy más igekötőhöz járul (vagyis határozószói szerepe domborodik ki), „Az igekötők kapcsolódásának lehetőségei” között tárgyalom.

II. Az igekötők másik, történetileg az irányjelentésből levezethető funkciója az *a s p e k t u s k é p z é s*. Az aspektusnak — egyéb eszközök mellett — az igekötők a legfőbb kifejezői.

I. A legkorábbi, a leggyakoribb és a legáltalánosabb ezen belül az igekötők *perfektiváló funkciója* (vö.: ZSIRAI, ObiugIk. 31; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 19—20; SZABADI: SzótTan. 215—27; WACHA: MNY. LXXII,

59—69; E. ABAFFY: AreálisNyTan. 140; KIEFER, Előfelt. 146—69). — Az igekötő irányjelölő funkciójának bemutatására hozott példák már jelezték, hogy az igekötők az irányjelentéssel egyidejűleg általában befejezetté, perfektívvé is teszik az igével jelölt cselekvést (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 157). E perfektíváló funkció bizonyos, mozgást jelentő igéken jöhetett létre; majd — miután a nyelvhasználatban kialakult egy olyan szabály, hogy a befejezett cselekvést kifejező igék általában igekötősek — a perfektíváló funkciójú igekötő a mozgásigékről átterjedt más igékre is, ha azokat perfektív jelentésben akarta a nyelvhasználat alkalmazni. Olyan igékre is átterjedt az igekötő-használat, amelyek mellett eredeti irányjelentésében soha nem szerepelt (jelentéstani okokból nem is szerepelhetett) az igekötő: *megcsinál, olvas*. Ez utóbbi esetben beszélhetünk az igekötő „tiszta perfektív” funkciójáról (vö.: DEME: NyK. LIV, 24; MARTINS: UAJb. XLIV, 107—21; B. GERGELY, MTörtNyelvt. 75).

Az ily módon befejezetté tett ige folyamatos párja az igekötő nélküli alapige (*mutat, olvas*); esetükben az igekötő hátravetését nem használjuk folyamatos párok képzésére. A perfektíváló funkciójú igekötők hátravetése ugyanis az alanyt vagy a bővítményt hozza hangsúlyos helyzetbe (*Ő mutatja meg. Most mutatja meg.*), az igekötős ige azonban befejezett marad (vö.: DEZSŐ: ÁNyT. VI, 55, MNy. LXXI, 269; PETE: MNy. LXXIX, 143). — Ezzel szemben az irányjelentésű igekötővel ellátott befejezett igék folyamatos párját az igekötő hátravetésével hozza létre a nyelvhasználat a kései ómagyar korban is: NádK. 601: „Es a coporfobol Auag a ferböl *io vala ki ol edölfegös illat*”. Ez a szórendi sajátosság jó fogódzót nyújt ahhoz, hogy a tisztán perfektív igekötős igéket a többitől (az irányjelentéssel is rendelkező perfektív igéktől) elhatároljuk (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 207; WACHA: Program az anyanyelvi oktatás továbbfejlesztésére. 1986. 257—75).

A) Az egyes igekötők tiszta perfektíváló funkciója nem egy időben jött létre, és nem egyformán erős.

a) Ilyen funkciója a *még*-nek keletkezett először; ebben a szerepben a kései ómagyarban is a leggyakoribb. Törzssanyagunkban a *még* 332 különböző igével 1217 esetben fordul elő, ebből 1060 előfordulásban, azaz 87%-ban minősíthető tisztán perfektív funkciójúnak. Az összes igekötős ige (452) 73,45%-a, az összes igekötős előfordulás (2228) 54,6%-a *még* igekötős: NádK. 331: „*Mondmeg* enneköm”; PeerK. 339: „*megh chalnak* zawokkal”. A *még* tiszta perfektíót kifejező szerepének közkeletűségére utal az is, hogy számos idegen (latin) szóhoz is hozzáteszi a magyar fogalmazó, ill. fordító: JordK. 735: „*megh predicallaa* hwnéký Jefulth”; 1531: *megh deputalhatya* (MNy. XLVIII, 227). Az ilyen adatok analogikusak, frissen keletkeztek, XV. sz.-i, XVI. sz. eleji neologizmusok.

Ekkor a *még* perfektív használata — a maihoz képest — sokkal szélesebb körű, vagyis sok olyan igét is a *még* perfektívál, amelyet (perfektív funkcióban) ma, de részben már a középmagyar korban is más igekötővel használunk: JordK. 104: „*megh aratangyatos* tý földeteknek vetemeenýeeth” (ma: *learat*), 389: „az fyftelghó ganeet *meg* nem *ottýa*” (ma: *elolt*); CzechK. 75: *öltöztes meg engómet* (ma: *felöltöztet*). Ez a jelenség azzal függ össze, hogy a kései ómagyar korban a többi igekötő még sokkal ritkábban fordul elő tisztán perfektív funkcióban.

A perfektív funkció ellátása szempontjából a *még*-et az *el* követi. Az *el*-nek a távolodást és a nem láthatóvá válást kifejező funkciójából származhat a perfektíváló szerepe (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 65). — Irányjelentés nélküli, tisz-

tán perfektiváló funkciót akkor tölt be az *el*, „ha a pusztá ige a cselekvés haladását, folyamatban levését fejezi ki [pl. DöbrK. 98: „Te kezed nemzeteket *przteita*”], az *el*-es ige pedig e folyamat célhoz érését, teljessé válását” (uo. 66); GuaryK. 30: „vazafocat *elpuzteytaž*”; KazK. 78: *el oluastata*. — Az *el* terjeszkedése — a *még* rovására — már korszakunk vége felé megindul: MünchK. 87va: „Ih̄c ke' *megfazraduan* az utban”: WeszprK. 88: „a verők *el faradnanak*”. Az *el* alkalmazási köre (a *még*-éhez képest) állandóbb, kevésbé változott a későbbiek folyamán. Viszonylag kevés olyan *el* igekötős ige van az ómagyar korban, amelyet utána, ill. ma más igekötővel használunk: pl. JordK. 751: „*el jartak vona* az eghez tartomant” (ma: *bejár*); WeszprK. 78: *el teuek* (ma: *megtesz*).

Elég sok olyan ige van a kései ómagyar korban (és azóta is), amelyben a perfektíót az *el* és a *még* egyaránt kifejezheti (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 67). Anyagunk azt mutatja, hogy gyakran egymás szinonimájaként, váltakozva használják a perfektív funkciójú *még*-gel és *el*-lel alkotott igét: FestK. 376: „een lelkemeth *el* nem *hattad* [non *deserneris*]”, 376—7: „te mywedet *megh* ne *had* [ne *destituas*]”. Az ilyen igék között sokszor gyakorisági különbség van: néha a *még* igekötős tűnik gyakoribbnak: BécsiK. 13: „*mégtorž* . . . vazafokat”; VirgK. 108: „*el tóre* az tómlöczöt”; más igék esetében az *el* igekötős a gyakoribb: JordK. 674: „az vaczozat *el kezeythwen*”; VirgK. 60: „*meg kezytuen* az vizet”. — Gyakori jelenség az is, hogy — a mindkét igekötővel alkotott ige poliszém lévén — csak egy-egy jelentésük szerepel egymás szinonimájaként; a *megvégez* : *elvégez* igéknek pl. csak 'véghez visz, befejez, megcsinál' jelentésük azonos: JókK. 75: „aldomas *meg vegezuen*”: 1516: „wra dolgajth *el wegezwen*” (MNY. LII, 369). — A *még* és az *el* igekötővel alakult perfektív igék között azonban legtöbbször van bizonyos használatbeli, jelentésbeli különbség, ha ezt nem is könnyű mindig pontosan megfogalmazni; a *megoszt* : *eloszt* használatát példázva: JókK. 7: „legottan vr Bernald mendenemene iozagat *elozta* [*distraxit*, ill. *distribuit*]”: BécsiK. 172: „Valaziatoc *el* [Separate] *okét* egmaltol mēzze . . . Mikor azert *meğoztattanac volna* [*divisi essent*] *eggie* a' mafiktol”; az adatokból az tűnik ki, hogy az *el* igekötős ige jelentése valamennyire még őrzi az irányra utalás nyomait: 'nagyobb egységből részeket, adagokat külön-külön több embernek a birtokába juttat', tehát a 'szét, egymástól távolra' jelentésmozzanat is benne van; a *megoszt* tisztában perfektív, sőt újabb, speciális jelentése is keletkezett (új vonzattal): ÉrdyK. 54: „*megh ozthwan my velewnk* . . . attyanak . . . erekfeegeet”. — Máskor azért különböző a *még*-es és az *el* igekötős ige jelentése, mert ezek az igekötők az alapigének más-más jelentéséhez kapcsolódtak: a *bocsát* 'megbocsát' jelentéséhez (l. HB.) járul a *még*: 1531: „*megh bochaffa* ennekem” (LtK. I, 135), 'elenged' jelentéséhez pedig az *el*: CzechK. 73: „lelködeth te teftódtwl *el boczatad*”; a két ige vonzatköre is más.

b) A többi igekötőnek — a *még*-hez és az *el*-hez viszonyítva — sokkal gyengébb a tiszta perfektiváló funkciója. A gyengülés szerinti sorrend: *fél*, *ki*, *be*, *lő*. Ezeket követik az újabb igekötők (*alá*, *össze* stb.), amelyek erősen őrzik irányjelentésüket. Ebből a szempontból a *fél* és a *lő*, a *ki* és a *be* lényegében tükörképei egymásnak, perfektiváló szerepük azonban nem ilyen párhuzamosan alakult. Míg közülük a *fél*-nek van a legerősebb perfektiváló funkciója, antonimája, a *lő* éppen hogy csak megjelenik ebben a szerepben. — Olyan igéken alakulhatott ki a *fél* perfektiváló funkciója, amelyek valamilyen formában tartalmazták a felfelé mozgásnak, a növekedésnek a jelentésmozzanatát:

MünchK. 87rb: „Annac kel *fel noni* ennèkem ke meg küffèbednem”; JordK. 344: „*ffel zettenween* almabol”. Az említett jelentéskörbe tartozó *fël* igekötős igék analógiájára más természetű növekedést, gyarapodást jelentő igék is megkaphatták a *fël*-t, pl. az érzelem felfokozódását kifejező igék: GuaryK. 30: „*paztolafocat . . . fel geržygenod*”; NádK. 339: *fel reazkodanac* 'felriadtak'; SzékK. 16: „*haragwal fel gheryede*”; hasonlóképpen az erkölcsi növekedést kifejező igék: ÉrdyK. 452: „*zeretee es ffel meeltoztataa wr iften*”; Apork. 120: „*fel magasztassak otet*”. — Miután kialakult a *fël* perfektiváló funkciója, más igékhez is hozzátették, ha a cselekvés befejezettségét akarták jelölni: DöbrK. 381: „*varofokot fel joita*”; MargL. 15: „*bodog azzon napyat fel hirdetny*”; KazK. 71: „*feel fogadak . . . hog . . . eletokbe orok tyztalfigoth tartananak*”.

A *lë* tiszta perfektív funkciója viszont még gyenge. A *vetközik* alapigével szemben a *lëvetközik* alak befejezett cselekvést jelöl, de a lefelé irányulás mozzanata ebben is benne van, így nem egészen „tiszta” a perfektiváló szerep: GuaryK. 87: *vetközle* le; 1535: „a faläth mynd fewldygh *Le Ronthathya*” (ZayF. 119). Talán valamivel tisztább perfekciót tükröz: MargL. 28–9: „*haborufagoknak vezedelmenek le ehnyteset [!]*” (vö. *felgerjed*); JordK. 760: *le czendezódenek*. — J. SOLTÉSZ szerint a *lë* perfektiváló funkciója a *lëvág*, *lëarat*, *lëkaszá* típusú igékből terjedhetett el, melyekben még van valami a 'lentség' jelentéséből (i. m. 146). Ez lehetséges, az ómagyar korból azonban nem tudok adatalni ilyen igekötős igéket. Csak *mëgarat* (BécsiK. 6), *elarat* (ÉrsK. 268) és *mëgkaszá* (1503. MNy. LX, 106) van gyűjteményemben. — A *lë* tiszta perfektív funkciójának kialakulásához feltehetőleg hozzájárulhatott ennek az igekötőnek az érzelmi, erkölcsi stb. csökkenést jelentő igéken való megjelenése is (l. fent: MargL. 29: *le ehnyteset*; JordK. 760: *le czendezódenek*); ez összhangban lenne a *fël* perfektiváló funkciójának megerősödéséről mondotakkal is.

A *ki* ~ *kivé* igekötő perfektív használata olyan igékről indulhatott el, amelyek cselekvésének befejeződése kifelé járó mozgással, ill. valamilyen külsőségbe jutással járt együtt (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 93): GuaryK. 29: *ki zagat-tatnec*, *es ki vezne*. A tisztán perfektív funkció kialakulásában szerepet játszhattak a közlést jelentő igék: BirkK. 3b: „*lentëciat ki mödonk*”. A tiszta befejezettséghez talán valamivel közelebb van: DöbrK. 403: „*gerlice zo hallatot. fige fak ki bomboztak*”, és esetleg tiszta perfektív előfordulás: BécsiK. 16: „*hog né adatnanac . . . o vazaloc ki iztatba*”; „*ne darentur . . . civitates eorum in exterminium*”; 19: „*ki iztatanac [exterminati sunt] loc nëmzëtëctol*”. A *kivé* alakváltozat tisztán perfektív szerepét még ennyire sem tudjuk adatalni. Két szótagú lévén még jobban őrizheti eredeti irányjelentését.

Antonimájának, a *be* ~ *bel*-nek is elég korlátozott még a tiszta perfektív funkciója. Kialakulásának körülményeit mutatja a JordK. 21: „*bel telijk* egheez egiptomnak földé mynden felee leggyëekkel”, amelyben a *bel* még őrzi az irányjelentéséből származó (egy bizonyos térnek a megtöltését kifejező) jelentésárnyalatot (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 112). Az 'eltelik, megvalósul' jelentésű *betelik*, *beteljesedik* azonban már tisztán perfektív: NádK. 443: „*harmicz nólez eztendó be telven corlagban esec*”; 1490 e.: „*Be theleek en Vramnak az nagy gondolafa*” (RMKT. I², 478); JordK. 632: „*ezemem maftan betelljefedeth*”. Egyéb igék mellett ritkán perfektivál: 1527: „*Az molthan meg zerzeth dolgoth . . . be zolgalhathom*” (RMNy. II/2, 19); NagyszK. 148: „*fyamnak zent vereuel befagyotvala*”.

A két szótagú, újabb igekötők — irányjelentésük világosságából fakadóan — még kevésbé használatosak e korban tiszta perfekció kifejezésére; mégis: NagyszK. 36: „ákorlatos čapafocbol eggic a mafikra elfen, es a veer őzue faǵvan mindõn teftõm veerben vala bee faǵvan”; KeszthK. 116: „fegy-wereketh egybe twr ees verteketh tyzel egeth”; 1529: „az Zekelyek mýnd egýbe gýelthenek” (MNY. XXXVII, 276); az *egybegyűl* befejezettségét az is alá-támasztja, hogy hasonló funkcióban a *be* és a *fél* is hozzájárul a *gyűl* igéhez: NádK. 453: *be gýlnenec*; ÉrsK. 483: *fel gywlt wala*. Az irányjelentéshez képest a befejezettség lép előtérbe: CornK. 3Tr: „Ewzue veryk [*Conflabunt*] az ev tevrevket zanto valnak. az az zanto valat chynalnak belevle”; KazK. 64: „edenõket: mind őzue tórtem”.

B) Az igekötők perfektíváló szerepe az ómagyar korban folyamán egyre erősödik. Ez abban nyilvánul meg, hogy egyre több igéhez járul a cselekvés befejezettségét egyértelműen kifejező igekötő (főleg a *még*, de mások is). Eredetileg (pl. a HB.-ben) olyan igék is képesek voltak a befejezett cselekvést jelölni, amelyekhez nem kapcsolódott igekötő (vö.: BENKŐ, ÁrpSzöv. 264). Az ómagyar korban azonban — az igekötők szófajának kibontakozásával, a tiszta perfektív funkció kialakulásával — olyan szabály jöhetett létre és erősödhetett meg a nyelvhasználatban, hogy a befejezett igék tipikusan igekötővel vannak ellátva. Így az igékben kifejezett cselekvés befejezettségének egyértelművé tételére egyre több igéhez kapcsolódott igekötő: PeerK. 335—6: „Halottaknak *megh zabadeytoya*”; a HB.-ben még igekötő nélkül áll: „El *zoboducha wt*”; hasonlóképpen: BécsiK. 114: „sem gonozochol *mènthetic ki [eripiunt]* magokat”; HB.: „vilag tim-nucebelevl *mente*”; BirkK. 3a: „es e tarlafagoktol *meg valiek*”; ÓMS.: „Tuled *ualmun* [o: *ualnum*]”. A korábbi és későbbi kódexek párhuzamos helyei is ezt mutatják: MünchK. 46rb: „Ihõ... *žerete otet*” ~ JordK. 489: „Jefus... *meg zerethe [dilexit]* hýtet”; MünchK. 16rb: „valakic nē *vèndn tütõket*” ~ JordK. 382: „vala *ký be* nem *fogadand [recepit]* týtõket”. A kései ómagyar korban bizonyos igék már nem is nagyon használatosak igekötő nélkül: KeszthK. 25: „Een ellenfegym een lelkemeth *megh kernekeztek*”; 1524: „*megj akarvnk halalnýh*” (MNY. XIX, 127). Az igekötő-használat terjedésében a latin szövegnek is lehetett szerepe, bár sok igekötős magyar ígének prefixum nélküli latin íge a megfelelője (vö.: KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 109—13, 150—4). — Az ilyen perfektív funkciójú igekötő-használat persze nem válik kizárólagossá; igekötő nélküli befejezett igék korszakunk végén is vannak (ennek szabályairól l. alább).

C) Az igekötő azon túl, hogy perfektívál (ill. irányt jelöl), az ígében kifejezett cselekvés akcióminőségét is megváltoztathatja: képes pl. arra, hogy a cselekvés kezdőmomentán jellegét is kifejezze. Ilyen szerepben az igekötő a tartós történésű ígét egyszeri, mozzanatos történésűvé teszi: vö. HB.: „*Latiatuc feleym*”: 1488: „*azt megh lata*” (MNY. XVI, 79). Az igekötőnek ez a funkciója — mely korszakunkban viszonylag gyenge, mivel az ígéknek egy szűkebb körére korlátozódik — a cselekvés célhoz érésének jelentéséből vezethető le (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 157—9; BÁRCZI, MNYÉletr. 179; SZABADI: SzótTan. 215—27; D. MÁTAI: MNY. LXVII, 333—4). Érthető, hogy éppen a *még*-nek és az *el*-nek, a legrégebben perfektíválóvá lett igekötőknek alakult ki legkorábban és legerősebben a cselekvés megkezdődését kifejező funkciója. Ezt a jelenséget jól szemlélteti a cselekvés tartósságát igekötő nélkül, megkezdődését, momentán jellegét pedig igekötős ígével kife-

jező MünchK.-beli példa: 87vb: „Mendèn ki ižic è vizbøl efmeg *megzomiuhozic* [sitiet iterum] Ki ke: ižec a: vizbøl kit èn adoc nē žomiuhozic ožocke [non sitiet in aeternum]”. — Hasonló funkcióban az *el* is szerepel: MünchK. 30vb: *el alunac: dormierunt*; KazK. 78: *el kefferódek*. (Mai nyelvünkben gyakori a cselekvés megkezdődésének az *el* igekötővel és visszaható névmási tárgyval való kifejezése: *elkacagja magát, elsírja magát*, de a kései ómagyarból erre még nincs adatunk.) — A *fél* ritkán tölt be ilyen szerepet: JordK. 365: „*fel nythwan hew zayát tanoýthya vala hwket*”.

A cselekvés megkezdődésének, momentán jellegének a kifejezése csak akkor tudható be teljes egészében az igekötőnek, ha az igen nincs kezdő, ill. mozzanatos képző. Egyébként ugyanis a képző teszi kezdővé, mozzanatossá az igét (pl. *serken, gyullad, indul*). Az ilyen mozzanatos képzős igékhez járuló igekötő pedig csak erősíti a mozzanatossságot, nyomatékosítja a képző által már kifejezett jelentést: 1456 k.: *fel serken* (Gl.); BécsiK. 15: „igen *mégfélémén*. [timuerunt] o ozcaiatol”; MargL. 6: *meg gyvolduan*; stb. Erre a nyomatékosításra, erősítésre talán azért is szükség van, mert egyes mozzanatos képzők jelentése a kései ómagyar korra halványodhatott (vö. D. BARTHA, Szóképz. 133–4). — Lehetséges, hogy a *még*, az *el* és a *fél* ezt a jelentést a mozzanatos és kezdő igékből (*mégrätten, mégrëzzen, eliszamik, félfuvall* stb.) szívtva magába, és később — ebben az új funkciójában — már mozzanatos képző nélküli igékhez járulva is képesek voltak a cselekvés mozzanatosságának, megkezdődésének a kifejezésére. Bár ezt a sorrendet adatokkal nem tudjuk bizonyítani, mert a két típus (a mozzanatos képzős *mégrätten* és a mozzanatos képző nélküli *mëgszomjazik* típus) egyszerre jelenik meg nyelvemlékeinkben (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 40).

Sajátos csoportot alkotnak a teshelyzetet, a tartós, nem változó állapotot jelentő (ún. statikus) igék: *áll, ül, fekszik, térdepel* stb. Esetükben az igekötő a cselekvés bekövetkeztét egy sajátos mozzanat kíséretében érzékelteti: ezeket az állapotot kifejező igéket mozgást kifejező (ún. dinamikus) igékké változtatja (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 158): JókK. 44: „*frater leo legottan meg alla*”; VirgK. 56: „*fel aluan ez zent atya*”. Ezeket az igéket nemcsak a *még, el, fél* teheti kezdő-mozzanatos jelentésűvé s egyúttal mozgást kifejezővé, hanem más, irányjelentésű igekötő is: VirgK. 63: *le fekwit volna*. Az igekötős igének — mozgásjelentéséből fakadóan — „hová?” irányú vonzata is lehet: VirgK. 82: *agyara le fekwuek* (az igekötő nélküli alapige általában „hol?” kérdésre felelő határozóval bővíthető).

D) A kései ómagyar korban olyan igekötős igék is vannak, amelyek ismétlődő, frekventatív cselekvést fejeznek ki: MargL. 6–7: „*bebeynek heleyt... ev zayauual meg chokolgatya vala* [‘minden sebhelyet megcsokol’]”; NádK. 693: „*Hagyot penitenciat el halogatni*”. Az ilyen jelentésű igekötős igéken azonban az ómagyar korban általában van gyakorító képző; a frekventatív jelentést tehát a gyakorító képző fejezi ki. Az igekötő szerepe ezúttal is általában a perfektiválás, hiszen az igekötő révén válik befejezetté az a cselekvés, ami ismétlődik. Az igekötő tehát az ismétlődő cselekvés eredményes lezárulását hangsúlyozza. A *mëgfogdos* ige pl. a *még* által befejezetté tett *mëgfog* és a folyamatos aspektusú, gyakorító akcióminőségű *fogdos* kölcsönhatásával keletkezhetett, így jelentése is kettőssé vált: befejezettség és frekventativitás egyaránt jellemzi: KulcsK. 264: *megh fogdoftaak vala*; ugyanígy: *kérlel* (WinklK. 116) \times *mëgkër* (ÉrdyK. 520) \rightarrow *mëgkërlel*: ThewrK. 170: „*Es hogyha uétkefnek talalod magadat, Kóniörgésed*”.

altal *kelleld megh Vradat*”; CzechK. 43—4: „zent koroztfan . . . *megh hwzlahwa*”; XVI. sz. eleje: „*el zakadoza vala mýnden ketheliý*” (MNy. XLIX, 207). Az ilyen jelentésű gyakorító képzős igekötős ige a kései ómagyar korban gyakoribb lehetett, mint mai nyelvünkben. Az *eljárkál, eljárogat, megdobál* stb.: újabb igealakok; ennek a funkciónak a betöltésére ma főleg az igekötő megisméltése szolgál (*el-eljár, mæg-mægnéz*), ez a kifejezési eszköz azonban az ómagyar korban még nem használatos.

2. A kései ómagyar korban megjelenik az igekötőnek egy újabb használata, melynek során nem változik meg az igének sem az aspektusa, sem az akcióminősége, hanem az igekötő a folyamatos, tartós történésű alapige jelentését (szemben a befejezettséggel) éppen hogy erősíti, a benne kifejezett cselekvés tartósságát nyomatékosítja, folytonosságát, huzamosságát kiemeli (vö.: SZABÓ, MMNyelv. 159; SZABADI: SzótTan. 215—25; PETE: MNy. LXXIX, 143; E. ABAFFY: AreálisNyTan. 136—9). E funkció kialakulásának menete világos: az előre irányuló mozgást jelentő *el*-ből fejlődött ki, következőképpen csak az *el*-nek van ilyen szerepe. „A térben előre haladó cselekvés ugyanis egyszersmind az időben is halad; az időbeli folytonosság jelentésmozzanata előtérbe kerül, és az ilyen funkcióval felruházott *el* végül” (J. SOLTÉSZ i. m. 78) nem mozgást jelentő igékhez is járulhat; ilyen a mai *elidőzik, elálldogál, eljátszadozik* stb. (vö.: PETE: MNy. LXXIX, 142—3). Mai nyelvünkben elég erős és erősödő az *el*-nek ez a szerepe, a kései ómagyar korra azonban még nem jellemző. Néhány ige néhány előfordulása arra utal, hogy ebben a periódusban jelenhet meg ez a funkció, de még a korszak végén is gyengének látszik: JókK. 140: „ty nem vettek sem aratok es ylten tyteket *el eltett [pascit]*”; PeerK. 340: „bolchoþ rengheffetek awal *el elhetek*”; BodK. 8: „mind ey nappa *el mukalkodik* [ti. a pók, amely folyton szövi hálóját]”; ilyenek mutatkozik az *eltúr, elszenved, elvisel* ige is: GuaryK. 26: „femit *el nē tüz, es el nē genued*”; MargL. 2: „kezerehtetyk vala az prioriffatvl *el viselny* az ruhat”; átvitt jelentésben is: TelK. 22: „en az en zidalmamat *elnem viselhetóm*”.

Az igekötő — azon túl, hogy irányt jelöl, hogy perfektívál vagy éppen a cselekvés tartósságát nyomatékosítja vagy a cselekvés akcióminőségét változtatja meg stb. — kisebb-nagyobb mértékben általában az ige lexikális jelentését is módosítja (erről l. a következő szakaszt).

III. Az igekötők funkciói között különös jelentőséggel bír az ún. jelentésspecializáló szerep. Az irányjelentés és az aspektusképzés után ez az igekötők legfiatalabb funkciója, de a kései ómagyar korból már jól adatható. Akkor állíthatjuk, hogy az igekötős ige szemantikai specializálódott, ha annak jelentése nem azonos az igekötő és az ige jelentésének összegével, hanem az igekötős ige valamilyen sajátos többletet, ill. az alapigétől lexikailag különböző jelentést mutat. Az alapigéhez képest az igekötős igében megtestesülő jelentésváltozásnak — mértékét tekintve — számtalan fokozata, árnyalata van; ezért az alcsoportok határai sem rajzolhatók meg élesen (mindez az igekötő nélküli és az igekötős ige felcserélhetőségének a lehetőségében, ill. lehetetlenségében is megnyilvánul).

a) Az igekötő néha csak annyiban módosítja az alapige jelentését, hogy valamilyen speciális jelntésárnyalatot tesz hozzá: a

nevet-hez képest pl. a *mögnevet* (*vkít*) ige jelentésében mindig benne van a 'csúfolódás' jelentésmozzanata: 1470: „ludibrio *meg meuetes* i. e. vituperio *chufolas habiti*” (Gl.); JókK. 57—8: „mýkeppen bolondott *meg mewuetijkuala* [*deridebant*]”; a 'birtokol stb.' jelentésű *bír*-hoz képest a *megbír* 'megszerzés eredményeképpen birtokol; leigáz, elfoglal' jelentésű: SzabV.: „*meg nē býrhattyak* [ti. a várat]”; ugyanígy: Érsk. 457: „*katheryna meg byra* lok ellenfeget”.

Az igeköté révén bekövetkezett jelentésspecializálódás általában az alapige jelentésének szűkülésével jár együtt: a *terjeszt* ige széles körű jelentéséhez képest (l. TESz.) a *léterjeszt* (*i magát*) csak 'földre veti magát, leborul' jelentésű: JókK. 80: „*fewldre leteryeztuen magat*”; a *léterjeszt* ige 'leterít, legyőz, megsemmisít' jelentése pedig még szűkebb, még speciálisabb, még távolabb van az alapige jelentésétől: BécsiK. 19: „*mēd a hatalmafokat Elebonbā letēriēztētēnc* [*prostraverunt*]”; más igekötékekkel (*el, ki, fél*) másféle jelentésspecializáció történik. Többféle irányban módosul a *töröl* ige jelentése is, attól függően, melyik igeköté járul hozzá: MargL. 12: „*meg teurly vala* ev feyenek fedeleuel”, 16: „*az ev kenveet . . . el teurly vala*”; további specializálódás eredménye a 'megsemmisít' jelentés: BécsiK. 9: „*nē tartozom en nēmēnēc vtollat ēltōrlēnē* [*delere*]”; egészen speciális a 'deleo; írásból kihúz' jelentés: Apork. 62: „*Le tōrleffsenek* elōknek kōnucból”; JordK. 889: „*nem tōrlyōm ký ew neveeth az eelew kenýból*”. Az általános 'nemet mond' jelentésű *tagad* ige a *mög*-gel együtt 'elutasít, nem vállal' jelentésű: JókK. 154: „*kyket erewfben zerettem azoktol hamaraban meg vtaltattam es meg tagattaltam*”, a *ki* igekötével pedig még szűkebb, egészen speciális jelentésű lesz: 'eltaszít magától valamit, az örökségből kizár': VirgK. 27: „*tagad ky* magadat az atyay *wrwkfegebwl*”; stb. — Sajátos, speciális jelentésűek a létige különféle igeköté szarmazékai is: MünchK. 99vb: „*Es a valora meglēuē*”: „*Et, cena facta*”; SzabV.: *Ez . . . meg lewē* 'megtörténvén'; ÉrdyK. 509: „*mynd meg lehetōt* 'lehetséges volt'; 1531: „*wgh akaram hogh az felliged akaratyā ligjēn megh* ['megvalósuljon']” (MNy. XLVIII, 227); bizonyos esetekben (de csak jelen idejű igealakokkal) folyamatos cselekvést, történést is kifejezhet az igeköté létige: 1533: „*Ne banca az fyzeteffel . . . te .N. twdom ellyen zegen legennek effele penze Nekwl el lehet te .N.*” (LtK. I, 142); stb.

Eddig felhozott példáinkból az is kitűnik, hogy a különféle igeköté különböző igékhez kapcsolódva mindig másféleképpen, a konkrétan adott igében jelentkező módon változtatják meg az alapige jelentését. Úgy tűnik, hogy egyetlen olyan igeköté azért van a kései ómagyar korban, amely különböző igék jelentését is (legalábbis néhányét) hasonló irányban módosítja: ez a *be*, szerepe pedig az ún. „hivatalos funkció” (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 119). Néhány, speciális fogalomkörbe tartozó ige („törvénykezési ige”), melynek igekötéje a cselekvés helyére (a törvényszékre, más hivatalos helyre) mutatott, különleges fogalmi jegyét ráruházhatta az igekötére (irradiáció történhetett), amely ezután már más, eredetileg nem ebbe a jelentéskörbe tartozó igének is ilyen jelentésárnyalatot kölcsönözhetett: Apork. 122: „*ewtet Sawlnak be arewltā wala*”; ilyen használatúvá teszi a *be* a *mond, ad, áll* igét: DebrK. 137: „*beh mondak* a dioklecianofnak hōgi Sebōftien vitez kereztien volna”; DöbrK. 432: „*keres vala okos v̄get. hōg v̄tet be adhatnaia*”; 1531: „*az terwenbe addegh be ne alhassak . . . nigh[1] nem megh fizetem*” (RMNy. II/2, 28); (vö.: H. BOTTYÁNY: Pais-Eml. 170). A *be* igeköté használja a nyelv hivatalba, tisztségviselő testületbe való bekerülés kifejezésére is; az ómagyar korban pl. a szerzetesrendbe való belépésre: 1524: „*az mý zýkffýge lezen a be ewltēzýfre*” (MNy.

XIII, 124); ÉrdyK. 371: „*ötőzeek be az zerzetben*”; l. még: MargL. 28: „predicator zerzetnek profelflyot tevt. *be efkevt*”, 35: „zent margyt azzont... nagy jnnepleffel *be feketeezek be zentelek*”.

b) A jelentésspecializálódás eddig említett eseteiben az igekötős ige jelentése az alapigéből viszonylag könnyen levezethető. Sok esetben azonban olyan jelentésűvé teszi az igét, amely nem függ közvetlenül össze az alapige jelentésével, ill. csak nagyon áttételesen kapcsolható ahhoz. Ilyenkor tölt be az igekötő szóképző funkciót (vö.: KÁROLY—BERRÁR: MNy. LXIII, 263—74, 381—94). A két típus között természetesen széles és nem éles a határ. Az átmenetet jól érzékelteti a 'becsuk, bezár' jelentésű *betesz* ige: még megvan benne a 'tesz, cselekszik' jelentésmozzanat, de már meglehetősen elszakadt alapigéjének jelentéseitől és frazeológiaiailag is bizonyos mértékig kötötté vált: MünchK. 12rb: *aito bêtéuën*, 58rb: „Es hog fordeitotta uolna a: *koñuët lele a. hêlt*, hol izuan vala... Es micoz *bêtottquolna a: koñuët [plicuisset librum]* megada a: *zolgalonac z lè vlv*”; TihK. 9: *kapuia bē tetetik*. — A *megér (vmivel)* ige 'valamivel megelégszik' jelentése viszont csak nagyon áttételesen kapcsolódik az ér igehez: GuaryK. 111: „ammit en velem hoztam en *awal* maltan *meg erom*”. A *hozzálát (vmihez)* ige 'vminek nekifog' jelentése is meglehetősen távol van a *lát* jelentéseitől: 1517: „hogh az ty *myweteghez* Zerywel *hozza láttock*” (TörtTár. 1888: 597). A kései ómagyarban még ez tekinthető a jelentésspecializálódás legkritább esetének. Az igekötőnek ez a szerepe az új lexémát létrehozó képzőkéhez hasonló (az ún. szemantikai képzéssel rokon; vö.: BERRÁR: SzófAITan. 29), abban is, hogy a származékszónak, ill. az igekötős igenek egyedi jelentése van. Ilyen jellegűnek látszik még pl. a 'beleegyezik' jelentésű *rëdmegy (vmire)*: ÉrdyK. 641: „nagy ifteny feelelemmel... *reea meene* [ti. a házasságra]”; az 'egyetért vmivel' jelentésű *rëdhajol (vmire)*: ÉrdyK. 190: „Ez *beeedre* mynd *reea haylanak* az fydo doktorok”; FestK. 408: *wyzza elewnk az penyenciawal*.

c) Az igekötők jelentésspecializáló funkciói között egészen sajátos helyet foglal el az ún. *pregnans* igéket létrehozó képességük (vö.: SZABÓ, MMNyelv. 160; J. SOLTÉSZ i. m. 59, 89, 109, 127, 142; PENAVIN: MNyj. VI, 100—1; VELCSOVNÉ: MMNy. 67; SZATHMÁRI, MStÚ. 453). Ezekben az igekötős igékben két cselekvés fejeződik ki egyszerre, vagyis jelentéssűrítés, jelentésszervezés történik az igekötő segítségével: DebrK. 573: „az... *ördög ég zarandoc kepebe iöue es be keredzek*”, azaz: 'kérte, hogy bejöhessen'; TihK. 313: „*fel csináltattad az cigakat*”: a 'csináltat' és a 'feltesz' összevonódásából; VirgK. 22: „zent ferencz, es mind w tarifi acellabol *ky hertelenkedenek*”, vagyis 'hirtelen kimentek'; PeerK. 71: „az lelkes zarnyafnal hamarab élölé *el hamarkodek*”: 'hamar ment + elment' (vö.: D. MÁTAI: MNy. LXVII, 333). Erre a szerepre elsősorban az erősebb irányjelentésű igekötők alkalmasak, ezek viszont a legvegyesebb cselekvéseket jelentő igékkel is összekapcsolódhatnak. Az ilyen igék stilisztikai hatása erős: szemléletessé, képszerűvé, élénkebbé teszik az elbeszélést, hiszen olyan összetett jelentésük van, amelyet egyébként csak körülírással tudnánk kifejezni (vö.: KOVALOVSKY, Nyfejl-Nyhely. 174).

A kései ómagyar kori törzsanyag igekötőinek statisztikája

	lexikai gyakoriság (szóegyedszám)	szövegyakoriság (előfordulási szám)
A legrégebbi igekötők	6	2139
Az újabb igekötők (igekötőszerű határozószók)	19	89
Összesen	25	2228

A hat legrégebbi igekötő belső megoszlása

	Az igekötővel alkotott különböző igék		Az előfordulások	
	száma	aránya	száma	aránya
<i>még</i>	332	75,3%	1217	} 1675 } 78,3%
<i>el</i>	102	23,1%	458	
<i>ki ~ kivé</i>	50	13,3%	144	
<i>be ~ bel</i>	37	8,4%	105	
<i>fél</i>	31	7,0%	134	
<i>lő</i>	27	6,1%	81	
Az egymástól különböző igék száma: 441 (egy ige több igekötővel is állhat, ezért a fenti számok nem összeadandók)			2139	100%

A hat legrégebbi igekötő belső megoszlásának időbeli összevetése (szövegyakoriság)

	XV. sz.-i kódexek (törzsanyag)		XVI. sz.-i kódexek (törzsanyag)		Zay Ferenc, 1535. (nem törzsanyag)	
<i>még</i>	387	58,8%	718	54,6%	398	53,4%
<i>el</i>	103	15,6%	321	24,4%	175	23,5%
<i>ki</i>	59	9,0%	77	5,9%	86	11,5%
<i>be</i>	40	6,1%	62	4,7%	41	5,5%
<i>fél</i>	39	6,0%	90	6,8%	25	3,4%
<i>lő</i>	30	4,5%	47	3,6%	20	2,7%

Megjegyzés: Ez a statisztika is igazolja valamelyest azt az állításunkat, hogy a kései ómagyar korszak vége felé a *még* igekötő használatának aránya csökken, az *el*-é pedig nő. A többi igekötőé viszonylag alacsony szinten ingadozik.

Az igekötős igék előfordulásainak funkcionális

Az igekötők funkciói	<i>még</i>	<i>el</i>	<i>ki ~ kivé</i>	<i>be ~ bel</i>	
Irányjelentés ¹	75 6,2%	278 60,7%	138 95,8%	88 83,8%	
Perfektiválás ²	1060 87,1%	152 33,2%	3 2,1%	8 7,6%	
Jelentésspecializálódás	82 6,7%	28 6,1%	3 2,1%	9 8,6%	
Összesen	1217 100%	458 100%	144 100%	105 100%	
	Ez az összes igekötő-előfordulásnak az 54,6%-a		20,6%-a	6,5%-a	4,7%-a

¹ Az irányjelentésű igekötő egyúttal perfektivál is.

² A „tisztá perfekciót” jelenti.

b) Az igekötők szintaktikai szerepe

Az igekötő az ige szintaktikai viszonyainak, kapcsolódási lehetőségeinek a megváltoztatására is képes: ugyanaz az ige gyakran másféle határozót, másféle tárgyat kíván maga mellé igekötővel, mint anélkül, megváltozhat az ige tranzitivitása stb. (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 166; SZABADI: SzótTan. 215—77; H. MOLNÁR: ÁNyT. IV, 157—65, VI, 236—42, IX, 128—44; R. HUTÁS: Nyr. CIII, 115—6; PETE: MNy. LXXIX, 146). A kései ómagyar korban az igekötő szintaktikai módosító szerepének — vázlatos bemutatásban — a következő fő típusai ismerhetők fel.

1. Az igekötős ige mellett másfajta határozó áll: a testhelyzetet, tartós, nem változó állapotot jelentő igék mellett pl. tipikusan (a kiemelés nélküli nyomatékalan mondatban) „hol?” kérdésre felel a határozó: JókK. 66: *ewlne az aztalnal*, az irányjelentésű igekötővel ellátott ige azonban „hová?” irányú határozót kíván: BécsiK. 5: „*le vľq Ruth az azatoc oldalához*”; MargL. 11: *le fekyk vala ... egy gekenre*; stb.

2. Az igekötő leszűkítheti az alapige kötött bővítményeinek körét: a mozgást jelentő igék pl. — míg igekötő nélkül többféle raggal (névutóval) ellátott határozóval is bővíthetők — igekötővel általában csak egy-két, igekötőnként különböző ragos (névutós) határozót vonzanak: JókK. 31: *feldre le ewt*; JordK. 146: *be kelnek Emathba*; CornK. 65v—66r: *ala folnak veulgyekre*; ÉrdyK. 46: *kywe ees kelhet belöle*; stb. — Ez a jelenség nem mozgást jelentő igéken is megfigyelhető: igekötő nélkül *-ba/-be* és *-ra/-re* vonzata is lehet az *akad* igének, bár jelentésbeli különbség van a kétféle vonzattal álló ige között: ÉrdyK. 517: *lewele akadot volna kezeeben*; DöbrK. 369: *akada tolvaiokra*; *be*, ill. *bele* igekötővel viszont csak *-ba/-be* a vonzat: KeszthK. 14: „Az *twrbe* ... wnen labok *bele* akadoth”, *még* igekötővel pedig *-ban/-ben*: ÉrdyK. 191: „*még akad vala az kewekben laba*”; stb. (vö.: R. HUTÁS: MNy. LXXIX, 291).

megoszlása (szövegyakoróság)

<i>fel</i>		<i>le</i>		E legrégebbi igekötők összesen		Az újabb igekötők (igekötő-előzmények)		Az igekötők összesen	
124	92,5%	66	81,5%	769	35,0%	86	96,6%	855	38,4%
4	3,0%	—	—	1227	57,4%	—	—	1227	55,1%
6	4,5%	15	18,5%	143	6,7%	3	3,4%	146	6,5%
134	100%	81	100%	2139	100%	89	100%	2228	100%
6,0%-a		3,6%-a				4,0%-a		2228 = 100%	

3. Az igekötő új vonzattal is bővítheti az igét. Ez főleg a perfektiváló és a jelentésspecializáló funkciójú igekötőkre jellemző. Az igekötő nélküli *tölt* igéhez pl. tárgy és helyhatározó kapcsolódhat: JordK. 379: „nem *tölt*jk az wy *bort* az *zephy* edeenben; PeerK. 15: *wyzeth feyre thölt*thyk wala; DomK. 283: „paranchola az edenbevl az *kv*tban *tevlteny* az *vyzet*”; ha azonban befejezetté tevő *be* és *még* igekötővel használjuk, akkor az ige helyhatározói vonzatának elvesztésével egyidejűleg *-val/-vel* (vagy partitivusi *-ból/-ből*) ragos új vonzatot kap: BécsiK. 78: *hamuual z ganéuual tölte bè o fèiet*; KulcsK. 266: *ehezv lelketh megh telthe yowal*; JordK. 403: „az *mozfalekok*bol, heet tellýes *kofarokat tólteenek meg*”. Az igekötős igével alkotott szerkezetben az igekötő nélküli mondat határozója (*edénybe, lelkébe, kosarakba*) tárgyként (*edényt, lelkét, kosarakat*), tárgya pedig (*bort, jót, morzsalékokat*) *-val/-vel*, ill. *-ból/-ből* ragos határozóként jelenik meg (*borral, jóval, morzsalékokból*). — Hasonló a szintaktikai különbség: *ajándékoz vkinek vmit*: DöbrK. 174: *aiandekoziatok vrnak, de: megajándékoz vkit vmivel*: DebrK. 347—8: *nağ beuseğel meg Aiandecozlac teğedet*; stb. (vö.: ZSILKA, NyMozgDial. 139—40).

Az igekötő olyankor is bővítheti új vonzattal az igét, ha az jelentésspecializáló szerepben áll: *jár — közbejár (vkiért)*: WinklK. 41: *KEwzbe iaryon myerthewnk*; *lát — hozzálát (vmihez)*: 1517: „az ty *myweteghez* Zerywel *hozza lattock*” (TörtTár. 1888: 597); *ér — megér (i vmivel)*: GuaryK. 111; *él — visszaél (vmivel)*: BécsiK. 75; FestK. 408; stb.

4. Gyakori az a jelenség is, hogy a tárggyal és határozóval is bővíthető alapige bizonyos igekötőkkel ellátva egyik bővítőmennyét, más igekötőkkel a másik bővítőmennyét veszíti el, ill. tartja meg. A *néz* igenek pl. tárgya és határozója is lehet: JókK. 64: *fel emeltetefst nezne*, 66: „*neze zent ferencznek kepere*”; a *benéz*-nek viszont csak határozója: ÉrdyK. 380: *be neez . . . az ablakokon*, a *megnéz*-nek pedig csak tárgya van: DöbrK. 71: *meg nyziem ő templomat*. — Hasonlóképp viselkedik jó néhány mozgást jelentő ige is, pl. a *foly*: DebrK. 55: *a kv*t . . . *olayt folia*, 260: „az

vyz az hegrvl fol az vögekre"; az *aláfoly* és a *kifoly* viszont csak határozóval bővíthető: CornK. 65v—66r: *az vizek . . . ala folnak veulgyekre, az általfoly, mēgfoly, környülfoly, elfoly* igének pedig csak tárgya lehet (határozója nem): DebrK. 112: „folio vyz által folia az orzagot; NádK. 537: „a veer testeh kórñül folya”. Az ilyen igék esetében nem mondhatjuk, hogy az igekötő tette tranzitívva az eredetileg intranzitív, mozgást jelentő igét, mivel az igekötő nélküli igéhez is járulhatott tárgy: JókK. 19: *az vtat . . . ijara*. Az igekötős igék szerkezeteiben azonban — az alapigéhez képest — sokkal gyakoribb a tárgy. Egyes igekötős igék esetében pedig (pl. *bejár, megkereng*) annyira eluralkodik a tárggyal való szerkesztés, hogy mellettük határozóval csak elvéve találkozunk. — A nem mozgást jelentő igék körében tisztábban jelenik meg az igekötő-használatnak az a következménye, hogy az ige — korábban meglevő — határozói bővítmenyét egészen elveszti, és igekötővel ellátva csak tárgyát őrzi meg. Az igekötő nélküli *ítél* pl. többféle bővítmenyt is felvehet: MünchK. 26ra: *halalza itelic ötét*; VirgK. 119: *igassagot itelek*; TelK. 258: *itild ezt en nekem, a megítél* azonban csak tárggyal bővíthető: CzechK. 75: *tegöd meg ytelenek; stb.*

5. Az igekötő az intranzitív alapigét tranzitív-
vá is teheti (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 170; B. KUDLIK: MNy. LI, 83—7; SZABÓ, MMNyelv. 160; R. HUTÁS: Nyr. CIII, 115—6). Ez a képessége azonban a kései ómagyarban még erősen korlátozott (szinte minden ige tranzitív használatára találhatunk adatot). A mozgást jelentő igék közül a *kel* és a *hat* látszik leginkább ilyennek: MünchK. 8vb: „a Lillag . . . èlolkèli vala ökèt”: „. . . antecedeat eos”; JókK. 146: *felelm . . . meghata ewkevt*: „terror omnes invasit”. — A nem mozgást jelentő *sír* igét talán valóban a *még* teszi tranzitív-
tívvá (ha a VitkK. 75: *mít firz* típusú, egyébként gyakori szerkezet tárgyragos szavát nem tárgynak tekintjük, hanem határozónak): ÉrsK. 236: „Iay tynektek kyk ez wylagon mewettek Es wygattok Merth megh zöpeghytek És meg syryatok”.

6. Gyakori az a jelenség, hogy az igekötő nélküli igének és az igekötős igének is van tárgya (pl. *talál, mēgtalál*), de míg az előbbi mellett határozott és határozatlan tárgy lényegében egyforma eséllyel állhat, az igekötős ige gyakrabban utal határozott tárgyra, ill. a határozott tárgy jobban igényel igekötős igét. Az igekötő ilyenkor valójában a cselekvés eredményes befejezettségét fejezi ki (vö.: SZABADI: SzótTan. 215—27; PETE: MNy. LXXIX, 146): MünchK. 17rb: *meg kezeiti te vtadat*; PeerK. 333: „Scejeled megh the benned byzokol” (vö. KTSz.).

Az igekötő-használat és az igeidők

Ha az igekötő-használat vizsgálatakor az igeidők alkalmazására is tekintettel vagyunk, feltárul néhány összefüggés. Csak röviden utalok erre a kérdésre. — A befejezett, eredményt elért cselekvést jelölő igekötős igék — jelentésüknek megfelelően — legtöbbször múlt idejűek, főleg befejezett múlt idejű alakok: BécsiK. 18: „èltauzot o vza iftènenç zolgalattatol”. Az *ir vala* típusú folyamatos múlt ritkábban jelentkezik, mivel ennek jelentése és az igekötő perfektíváló funkciója — egy igealakban — nem nagyon fér össze;

mégis jó néhányszor előfordul nyelvemlékeinkben (pl. *męcsókolja vala*), jelentése azonban igen gyakran (főleg a *mę* igekötővel) speciális: múltban ismétlődve történő cselekvést fejez ki: JókK. 7: „kebelet penzuel tele hordozuan bewlegett ezuegýnek aruaknak vtonýaroknak: es vr ýltennek zolgaloknak *el oztýauala*”, 104: „emberekett *mę toluajólnakuala*” (vö.: B. KUDLIK: MNy. LI, 86; E. ABAFFY: AreálisNyTan. 128–32, MNy. LXXXIII, 397–403; A. MOLNÁR: MNy. LXXXI, 445–50). — A jelen idejű igealakhoz is kapcsolódhat perfektíváló funkciójú igekötő, de ez általában a cselekvésnek a jövőben való bevégződésére utal: PeerK. 339: „nylwan oth *męh lathywk* az o yambor-fagyth”. Az igekötős igének ez a jelentése az igekötő perfektív funkciójából fakad; jelen idejű ige által kifejezett cselekvés a múltban még nem fejeződhetett be, ez csak a jövőben történhet meg (vö.: BUDENZ: NyK. II, 187; KLEMM, TörtMondt. 256; KOVÁCS: MNy. L, 154; PERROT: NytudÉrt. 52. sz. 59). — Igekööt *-and/-end* jeles jövő idejű igealakhoz is kapcsolódhatott: JókK. 54: „mýkron *mę halandaz [morieris]* es carhozol”. Ezek eredetileg mozzanatos képzős igealakok voltak, amelyek önmagukban is ki tudták fejezni a cselekvés megkezdését, így könnyen kifejlődhetett belőlük a jövő idő jelentése. Az *-and/-end* jeles igék igekötővel olyan mozzanatos történést fejeztek ki, amely a jövőre vonatkozott, így alkalmasak lettek egy másik jövőbeli történéshez viszonyítva a jövőben előzményes történés kifejezésére (vö.: B. KUDLIK: MNy. LI, 86; VELCSOVNÉ: NéprNytud. XIX–XX, 303–9); JókK. 38: „Mýkron *mę terendeg [redieritis]* te fewldebe En *boczatok [mittam]* te hozzad en tarfimalol kettewt”. Ezzel kapcsolatban az is figyelemre méltó, hogy a latin jövő idejű alakokat is igekötős igével adja vissza a magyar fordító: JókK. 116: „banatban es vezelben *mę vegezetnek [terminabitur]*”.

Az igekötők kapcsolódásának lehetőségei

1. Az igekötő tipikusan igéhez kapcsolódik. (A szórend kérdését itt nem tárgyalom.) Ez a tény az igekötők keletkezési módjából következik: az e szófajba tartozó szavak ugyanis olyan határozószókból keletkeztek, amelyek igék (határozói) bővítményei voltak. Az eddig idézett adatok ezt a kapcsolódást illusztrálják. — Szokás azt is mondani, hogy igekötő igei származékokhoz (igenevekhez, főnevekhez) is járulhat (pl. *męgmaradni, męgmaradás*); ezek az alakok azonban általában nem úgy keletkeztek, hogy az igekötő az igenévhez, ill. a deverbális főnévhez kapcsolódott, hanem a már igekötős ige (pl. a *męgmarad*) vette fel az igenévképzőt, ill. főnévképzőt. Így az igekötő-használat szempontjából ez a kérdés (ti. az igekötős ige továbbképzése) nem igényel vizsgálatot.

2. Az igekötő — ha jóval ritkábban is — nemcsak igékkel, hanem igekötőkkel, ill. igekötőszerű határozószókkal is kerülhet szorosabb vagy lazább kapcsolatba, azokkal esetenként összetett szót is alkotva (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 174–5; D. MÁTAI: Uralisztikai Tanulmányok 2. sz. Bp., 1988. 271–5). — Az ilyen halmozott (vagy kettős) igekötők első tagja általában az *el*, a második pedig a világos irányjelentésű *be, ki* és *fél*. Ez utóbbiak szabják meg az igekötős ige vonzatát: 1490 e.: *el Bel kewldeek therek orzagba* (RMKT. I², 478); NagyszK. 15: „ez *velagbol elkymenęfómneć ideye*”; TihK. 233: *el fél mene urhoz*; stb.

Ez a szerkesztés a kései ómagyar korban eléggé közkeletű lehetett, hiszen a legkülönbözőbb nyelvjárásokat képviselő, nemcsak prózai, hanem verses emlékekben is előfordul, de valószínű, hogy inkább az írott nyelvre volt jellemző. Törzssanyagunkban ugyan nem gyakori: a 2139 egyszerű igekötő mellett csak 15 előfordulással szerepel.

Az ilyen szerkezetek kétféleképpen keletkezhetnek. Egyrészt olyan — párhuzamos felépítésű — mondatokban, amelyekben valamely ige kétszer, két különböző igekötővel fordult elő (pl. *elmegy, kimegy* → *elkimegy*). Elliptikus szerkesztés eredményeképpen a két igekötős ige közös elemét, az igét csak egyszer tették ki, mellette azonban a két igekötő megmaradt (vö.: PAPP: MNy. IV, 112—3; J. SOLTÉSZ i. m. 174—5; PAIS: MNy. LVII, 268; D. MÁTAI: MNy. LXVII, 331—2). Az így keletkezett kettős igekötővel álló igék tehát kettős cselekvés kifejezésére szolgálnak, a bennük megvalósuló sűrítés révén pedig a többinél erősebb érzelmi, hangulati hatásúak (ez a pregnáns igékkel is rokonítja őket). — Emellett azonban úgy is létrejöhetnek ilyen alakulatok, hogy az igekötővel ellátott ige elé (pl. *kimegy*) lép be az *el*, mégpedig a befejezettséget nyomatékosító, megerősítő funkcióban. Felvethető azonban az a kérdés, hogy milyen szófajú *el*-lél kell itt számolnunk: igekötővel-e vagy határozószóval. Ha ebben a szerkezetben az *el* igekötőként jelent meg, ahogy eddig gondoltuk, akkor annak eredeti irányjelölő és perfektiváló szerepe átalakult: az igétől messzebb kerülve elvesztette igekötői funkcióját, s így igekötői rangját, ugyanis a nyelvhasználó valószínűleg már nem úgy fogta fel, mint az ige határozóját, hanem mint az utána következő igekötő, ill. igekötős ige nyomatékosítóját (ezt az is elősegíthette, hogy tiszta perfektiváló funkciója jóval erősebb, irányjelölő funkciója pedig jóval gyengébb volt, mint a *be*, *ki*, *fél* igekötőké): SzékK. 20—1: „az vyzeknek myatta, anyera *el be bvrvtatanak*, hog nem marada”: itt az *el* talán az átmeneti állapotot tükrözi, ugyanis igekötői szerepéből még őriz annyit, hogy a *beborittatik* ige perfektív jellegét erősítse (*elborittatik* + *beborittatik*), ugyanakkor a cselekvés teljes megvalósulása kifejezésének fölerősödésével nagyon, felette, rendkívül, egészen stb.' jelentésűvé válik, ami viszont már határozószói jelentés (ezt az *el* előtti *annyira* fokhatározó is megengedi). (Vö.: BUDENZ: NyK. III, 81, 86; BALÁZS: MNy. L, 447—51, Pais-Eml. 127—33; PAIS: MNy. LVII, 268.)

Az eddigiek szerint tehát az *el* igekötő vált volna fokozó, nyomatékosító határozószóvá. Ez a feltételezett esemény azonban elgondolkoztat. Ez lenne ugyanis az egyetlen olyan változás, melynek során egy helyhatározószó (*elé*) igekötővé vált (*el*), majd ez továbbfejlődött egy más funkciójú határozószóvá (fokhatározószóvá). Az igekötők szófajváltásában is ez lenne az egyetlen olyan eset, amikor igekötő más szófajcsoportba lép át; egyébként az igekötő szófaji továbbfejlődésen már nem megy keresztül. — Mindezek a körülmények azt valószínűsítik, hogy nem az *el* igekötőnek, hanem az *elé* határozószó *el* alakváltozatának keletkezett fokozó szerepe, így nem kell feltétlenül föltenni a közbülső igekötői fokot, s így ez a kérdés nem tartozik az *el* igekötő történetéhez. — Lehetséges persze, hogy a nyelvhasználatban az *el* határozószói és igekötői szerepe — ezekben a szerkezetekben — összeolvadva, egyesülve jelenik meg.

Az *el be megy*-féle alakulatok analógiájára keletkezhetett az *el haza megy* típusú szerkezet, melyben az *el* viszonylag újabb igekötőhöz, ill. igekötőszerű határozószóhoz járul: LobkK. 14: „zerető atiam . . . menie haza . . . tahat zent atiank *el haza mine* akalaltromba”; NádK. 618: *ő feryőctől . . . el kilen leznevvala*; KazK. 136: *el oda mene*.

Ha az *el be*, *el ki*-félét tekinthetnénk is összetett vagy összetételleé válóban levő szerkezeteknek (s akkor halmozott, ill. kettős ige-kötőknek vagy inkább ige-kötőszerű határozószóknak), az *el haza*-félét már semmiképp. Ezeket úgy foghatjuk fel, hogy bennük az *el*-hez (az *el* ige-kötőhöz vagy inkább az *el* határozószóhoz) járul a *haza*, *oda* stb. ige-kötőszerű határozószó értelmezői bővítményként. — Felépítésüket és létrejöttüket tekintve az *el be még* és az *el haza még* típusú szerkezetekhez hasonlóak az *el házához még*-félék is, azzal a különbséggel, hogy bennük az *el* — ami még világosabban határozószószerű — ragos névszóval kifejezett határozót nyomatékosít, ill. az *el*-hez ragos névszóval kifejezett értelmező kapcsolódik: NádK. 433: „Pafuncius megvigasztaltatec, es . . . *el hazához mene*, halat advan iftenneec”; LobkK. 18: *el romaba mine . . . papahoz*.

Az *el*-en kívül — néhány adat alapján — talán a *még*-ről tehetjük fel, hogy halmozott, ill. kettős ige-kötőt (vagy összetett szóvá válóban levő ige-kötőszerű határozószót) hoz létre: 1518—1523: „ha nekem holthom Thewrthjnyjek . . . thehath az mwsaj Gemsey rezem mynden pernelkewl *megj wijzza zalijon* az Dragffj Janosra” (Nyr. XXXVI, 168). Ez a kapcsolat azon az alapon jöhetett létre, hogy a *még* ige-kötő eredeti irányjelentése a *visszá*-éval rokon, így a *még* mind az irányjelentést, mind a perfekciót nyomatékosítja. De ha a *még* a *vissza* mellett ’újra’ jelentésű, akkor önálló határozószónak tekintendő, ami a *visszatér* stb. igékhez kapcsolódva időhatározóként szerepel a mondatban; valószínűleg ilyen a SzabV.: „Nagy bws yonhal *meg vyzza terenek*” (vö.: IMRE, SzabV. 94).

A kései ómagyar korszakban ritkán ugyan, de felbukkannak olyan igék is, melyek mellett két ellentétes jelentésű ige-kötő (ill. ige-kötőszerű határozószó) áll: ÉrsK. 406: „*ala fel yarwan . . . ew cellayaban*”; a későbbi korokban terjed el jobban. — Ha ezek az ige-kötők összetett szóvá válóban vannak, akkor inkább a határozószóság, mint az ige-kötőség felé haladnak.

3. Az ige-kötő úgy is szerepelhet a mondatban, hogy sem igéhez, sem más szófajú szóhoz nem kapcsolódik, hanem önállóan áll. Így elsősorban eldöntendő kérdő mondatra adott igenlő válaszként jelenik meg: ÉrdyK. 430: „*Meg yhattyatok ee a' pohaart, kyth en meg yando vagyok ? mondanak ottan: meg*” (vö.: KLEMM, TörtMondt. 22). Az ilyen mondatokban az ige-kötő elliptikus használatú, mivel az ige megismétlése nélkül, vagyis az egész ige-kötős ige helyett állva tölti be az állítmány, sőt az egész mondat szerepét (vö.: J. SOLTÉSZ: Pais-Eml. 238—42, Igeköt. 184). Az ilyen jellegű kérdés-feleletek az élő beszédre lehettek inkább jellemzők, ahogyan az ige-kötők önálló használatának más fajtái is. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy ómagyar nyelvemlékeinkben ritkán fordulnak elő.

Az ige-kötő-nélküliség kérdése

Igekötérendszerünk az ómagyar kor elejétől kezdve a kései ómagyar kor folyamán (és azóta is) egyre bővül, kétféle jelleggel is: egyrészt újabb és újabb elemekkel gazdagodik az állomány, másrészt a meglévők (és a keletkezők) használati köre bővül, egyre több igéhez, egyre változatosabb funkciókban csatlakozik. Jól jelzi ezt már az a tény is, hogy míg a HB.-ben csak egyetlen ige-kötő egyetlen előfordulása szerepel, a kései ómagyar kor végének ige-kötő-

használata már lényegében mai nyelvünkéhez hasonló (vö.: BENKŐ, Árp-Szöv. 264).

E dinamikus fejlődés egész folyamán — a korabeli szinkronia felől nézve — igeikötő nélküli és igeikötős alakok állnak szemben egymással. Ha ehhez az alaki szembenálláshoz funkcionális különbség is csatlakozik, vagyis más a jelentése az igeikötővel ellátott ígének, mint az igeikötő nélkülinek, akkor az igeikötő meghatározható funkcióval rendelkezik. Erről „Az igeikötők fő funkciói” kapcsán volt szó. Sokszor azonban nincs funkcionális különbség az igeikötős és az anélküli igealak között: MünchK. 24va: „hanze *bolaffac* nèki” : 75vb: „*bolas meg onèki*”. Ha ez a kettősség valamelyik korai nyelvéllapotban jelentkezik, amikor még az igeikötő nélküli változat az általánosabb, a természetesebb, akkor az igeikötős alak számít másnak, eltérőnek (mert az az új). Ha azonban a kései ómagyar kor második felének igeikötő-használatát vizsgáljuk, amikor már az igeikötőzés az általános, akkor az azonos funkcióban levő igeikötő nélküli alak tűnik kivételesnek, vagyis az igeikötő-nélküliség hiányként jelentkezik. Ez a „hiány” azonban általában csak látszat, nem olyan „üres hely”, ahonnan eltűnt valami, hanem olyan, amely még nincs kitöltve, vagyis ahova még nem hatolt be — a terjedési folyamat során — az igeikötő. Az így felfogott „igeikötőhiány” vizsgálatakor tehát arra a kérdésre kell felelnünk, hogy melyek azok az igealakok, igei szerkezetek, amelyekbe csak később hatol be az igeikötő, ill. amelyekbe esetleg a későbbiekben sem, és hogy mi ennek a magyarázata.

A kései ómagyar kor folyamán az igeikötők irányjelentésű használata (ami egyúttal általában perfekcióval is jár) és perfektiváló funkciója erősödött a legnagyobb tempóban. Az igeikötős ígék tehát zömmel befejezettek voltak, így a korszak második felére kialakulhatott egy olyan szabály, hogy a befejezett ige igeikötős. Ez az analógián alapuló szabály mind több (befejezett cselekvést kifejező) ige, ill. igealak mellé odaillesztette az igeikötőt, még tovább terjesztve az igeikötő használatát, miközben maga a szabály is erősödött (vö.: DEME: NyK. LIV, 10—36).

Ennek megfelelően általában nem került igeikötő az olyan ígék mellé, amelyeket más eszköz (pl. kiemelt, hangsúlyos mondatrészt) már perfektivált: 1511: *en hozzam iutatna* (RMNy. II/2, 10); 1517: „az *ÿnghe marhath ewth rezre oztotak volna*” (TörtTár. 1890: 558); 1530: „az *dezmara emberth walazthana es kijldene*” (MNy. XXXVII, 280); (vö.: SZABADI: SzótTan. 218—21; KELEMEN: I. OK. VI, 154—74; JAKOBSON: NyK. LXVI, 172).

Az igeikötő-nélküliség néha egyes igealakokra, ill. igei szerkezetekre jellemző: pl. a tagadó szerkezetekre: JordK. 260: „*nem halgattad the . . . ýftenednek zawaat, es nem tartottad az ew zent pazanczolatýt*”; talán azért nem érezte a fordító az igeikötő kitételének szükségét, mert bizonyos mértékben a tagadás is perfektiválható (vagy ha cselekvésről tagadva szólunk, közömbössé válhat az aspektus); (vö.: MOLE CZ: Nyr. XLIII, 341; J. SOLTÉSZ i. m. 196). A tagadva kifejezett cselekvés tartós volta is magyarázhatja az igeikötő-nélküliséget. — Még feltűnőbb a felszólító módú ígék körében az igeikötő-nélküliség, főleg egyenes felszólítás esetében: MünchK. 74vb: „*vl [sede] z irih hamã otuènt*” (vö. 1541: „*áll le hamar, es iry otuènt*” Sylvester: ÚT. 109); felszólító módban állnak a Miatyánk igeikötőtlen igei is: MünchK. 12rb: „*Scenteltëffec tenëuèd Iqijon te o2zagod Legen te akaratom*” (~ JordK. 370: hasonlóképpen). Az a tény, hogy hasonló igeikötő nélküli alakok találhatóak valamennyi régi bibliafordításunkban egészen Károliig, arra utal, hogy az

igekötő-nélküliség megmaradásának elsősorban műfaji oka lehetett: az, hogy imádság. Valószínű, hogy ezt az imát (és egyéb liturgikus szövegeket) a hagyomány őrizte meg ilyen archaikus alakban századokon át, akkor is, amikor az igekötőzés egyébként már általános jellegű volt (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 193). Jól illusztrálja ezt a JordK. 370-ben szereplő *bocsát* ige, amely az imádságban igekötő nélküli, az azon kívüli szövegrészben viszont már megjelenik az igekötő: „Es *boczaffad* mýnekwk mý veetetynketh mýkent mý es *boczathwnk* nekwnk veetteknek”, de utána: „Mezt ha *meg boczatangýatok* embezeknek hew byneket *meg boczattýa* tý nektek es tý menyéý attýatok ty veetkéýteket”.

Máskor az ige, ha befejezett cselekvést jelöl, már jobbára igekötős, a belőle képzett igenév mellől azonban hiányzik az igekötő. Főleg a befejezett melléknévi igenév igekötőtlen, mivel ez az igenév — időviszonyítást kifejező képessége révén — tudja tükröztetni a befejezettséget (előidejű cselekvést jelöl): JókK. 2: *volt sentelletet*; VirgK. 131: „az ty *faradot* teftetek” (vö.: KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 109—10; TOMPA: Pais-Eml. 250; TEMESI: MMNyR. I, 267). A határozói igenév ezzel szemben inkább igekötős; mivel időviszonyításra nem képes, nem fejezi ki önmagában a cselekvés bevégezettségét, szükség van az igekötő perfektíváló szerepű hozzátételére: VitkK. 39: „Oftorozafoknak foklagauaal *meg faraduan*”; de ha hangsúlyos határozói vagy tárgyi bővítőménye van, a határozói igenév is lehet igekötő nélküli: ÉrsK. 27: „orchaya-wal az *földre borwlwan* ymatkozek”. — Egyes deverbális főnevek viszont olyankor is igekötősek, amikor a későbbi (és a mai) nyelv nem (mindig) használja az igekötőt: WinklK. 264: *megh maradekyth*; TihK. 15: *megh emleközte*.

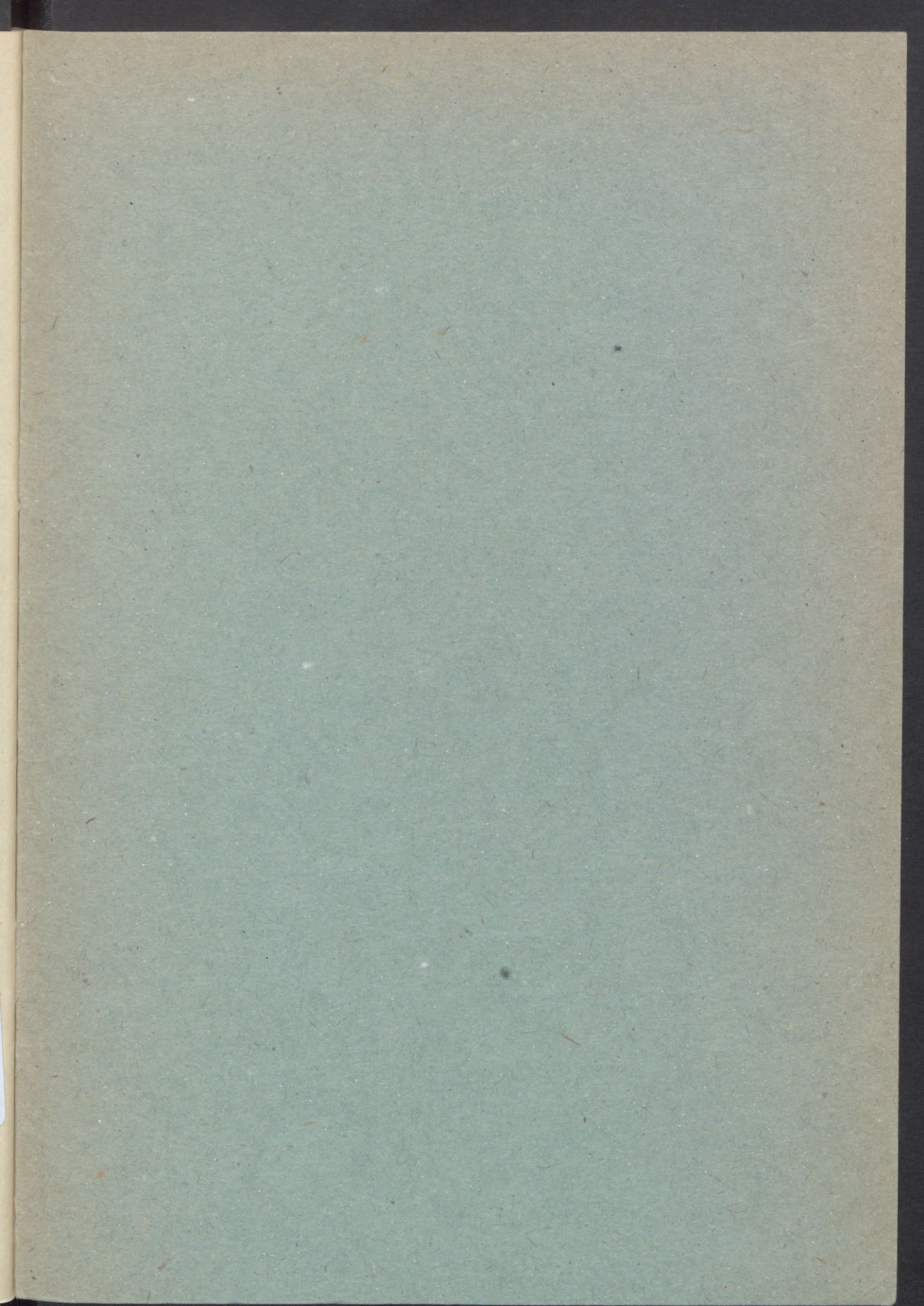
Az igekötő-nélküliségnek talán csak egy típusát értékelhetjük tényleges igekötőhiánynak: ha két, azonos igekötővel álló ige szerepel egy mondatban, akkor az egyik mellől elmaradhat az igekötő. Általában a második mellől hiányzik: GuaryK. 93: „az v feien, *ala lignec, es fignec vala* zamtalan 302ñu la2 gicok”; CzechK. 63: *meg tyztohon ees wygazzon*. — Ez elég jellemző szerkesztésmód a kései ómagyar korban. Létrejöttének hátterében a gondolat-sűrítés, a tapadás áll, ami több más jelenséggel rokonítja: legközelebből a kettős vagy halmozott igekötőjű igékkel, csak ott az egyik ige marad el, de ide vonhatók az olyan esetek is, amikor két, azonos raggal ellátott főnévből az egyik rag esik ki (*hëgy-völgyet, török s tatártól* stb.), de ez inkább későbbi korok jelensége; vö.: PAPP: I. OK. XI, 236). Feltehető, hogy a sűrítésnek ez a formája inkább az írott (mint a beszélt) nyelv stílusát jellemzi: egyrészt a nyelvi gazdagságra való törekvés gyümölcse lehet, hiszen mindig az az elem marad el, amelyik ismétlődik, ami a kommunikáció számára nem bír újdonsággal, ugyanakkor a fogalmazást tömörre, olykor feszültté, ünnepélyessé tenni kívánó stíluseszköz is.

Az igekötővel kapcsolatos kettős (hármás) szófajúság

Igekötőinknek határozószókból való keletkezése az egész ómagyar kor folyamán tartó változás. Az egyes határozószók azonban eközben általában nem szűnnek meg, nem vesznek ki a nyelvi rendszerből, hanem az igekötővel azonos alakban határozószóként is tovább élnek. Így esetükben kettős szófajúság áll elő. Ez elsősorban az újabb igekötőkre érvényes: a *haza, hátra, vissza, oda, ide* bizonyos mondatkörnyezetben határozószók, máskor igekötők. — Kettős szófajú a *rëá, belé, hozzá, (neki)* igekötő is, hiszen határozó-

szói személyes névmásként is él hasonló alakban (*rěám, rěád, rěá*). Eredetileg ezek a lativusragos szavak névutók is voltak, de mire igekötővé válásuk bekövetkezett, névutóként megszűntek létezni: már az ősmagyar, ill. a korai ómagyar korban raggá agglutinálódtak. — Egyes igekötőink olyan határozószókból keletkeztek, amelyek már maguk is (addig is) kettős szófajúak voltak, mégpedig úgy, hogy névutóként is hasonló alakban funkcionáltak. Így akkor, amikor a határozószókból létrejöttek az igekötők (miközben az illető szavak határozószóként is tovább éltek), névutó—határozószó—igekötő hármasszó-fajúság állt elő: *alá, elé ~ elevé, elől, által, egybe, öszve, körül, fölül, közbe*. — A kései ómagyar kor végén hat olyan igekötőnk van (*még, el, föl, le, be, ki*), amelyek lényegében véve már csak igekötők, mivel eredeti határozószói szerepüket elvesztették: hangsúlyos, nyomatékos határozószóként csak elvétve fordulnak elő; fejlődésükben tehát már túljutottak a kettős szófajúság fokán, hiszen esetükben már nem egyenrangúan erős a két szófaji érték.

2402 I